

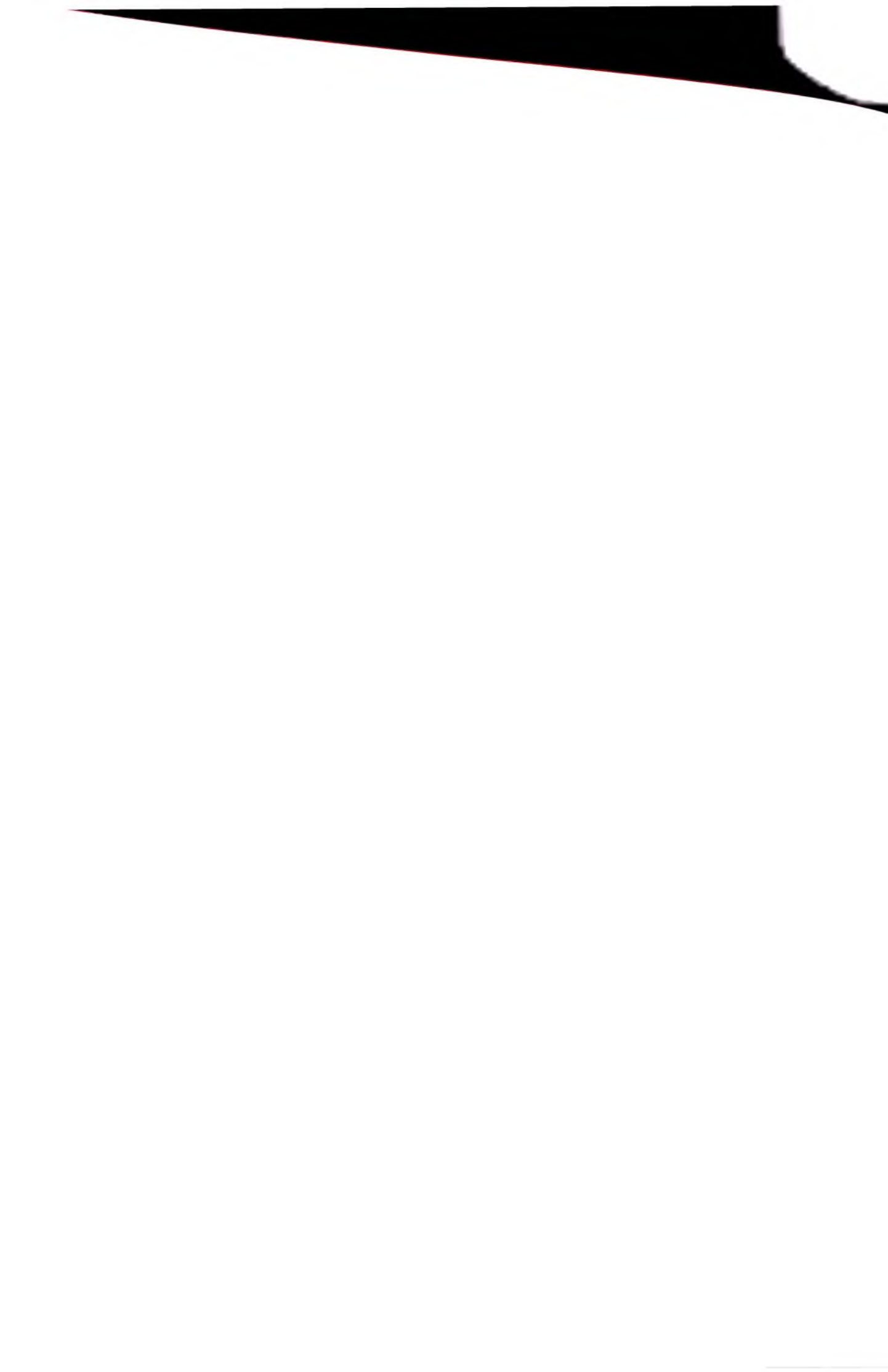
O'ZBEKISTON

TARIXI

3/2019

HISTORY OF UZBEKISTAN

O'ZBEKISTON
FANLAR AKADEMIYASI

3

2019

Jurnalga 1998-yil iyulda
asos solindi.

*Bir yilda to'rt marta
chiqadi.*

© O'zbekiston Respublikasi
Fanlar akademiyasi

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI

O'ZBEKISTON TARIXI

Илмий журнал

МУНДАРИЖА

- Г. Бобоёров.** Фарбий Турк хоконлиги Ашина сулола-
сининг Фарғонадаги тармоғи тарихига доир 3
Г. Таниева. Ялангтўш Баҳодирнинг Бухоро хонлиги
сиёсий барқарорлигини таъминлашдаги ўрни 20
Д. Сайфуллаев. Франция ва Германия давлатлари
маданий дипломатияси ва уни Ўзбекистонда амалга
ошириш жараёнлари 32

Тарих ҳужжатлар тили билан

- Н. Аллаева.** XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёда-
ги сиёсий вазият ва унинг расмий ҳужжатларда акс
этиши 43

Тарихда шахслар

- К. Воҳидова.** Исроқхон Ибратнинг давр ижтимоий
масалаларига қарашлари 54
Э. Ражапов. XX асрнинг 30-йилларида ўзбек ҳар-
бий кадрлар элитасининг қатагон этилиши тарихи-
дан: Абдужалил Абдуллаев тақдири 63

Тарих ва социология

- М. Ғаффорова.** Ўзбекистонда хотин-қизлар мавқеи-
нинг оширилиши ва манфаатларини ҳимоя қилини-
ши: тарихий-социологик таҳлил 70

Ёш тадқиқотчи минбари

- Н. Каримов.** Хорижда Ҳаким Термизий мактабининг
ўрганилишига доир 84

Илмий ҳаёт

- “Ўзбекистон давлатчилиги тарихида Хоразм” мав-
зусидаги II Республика илмий конференцияси.
М. Шамсиев 100
“Медиа майдонда тарих фани ва архившунослик ин-
теграцияси муаммолари” мавзусидаги халқаро ил-
мий-амалий конференцияси ҳақида. **М. Исхакова,**
М. Дармонова 102
“Марказий Осиё ва Ўзбекистон тарихи: янги изланиш-
лар ва янги натижалар” мавзусидаги халқаро конфе-
ренция ҳақида. **Ш. Асадова** 105

СОДЕРЖАНИЕ

Тахрир хайъати:

- Г. Бабаяров.** К истории Ферганской ветви династии Ашина Западно-Тюркского каганата 3
Г. Таниева. Роль Ялангтуша Бахадира в обеспечении политической стабильности Бухарского ханства ... 20
Д. Сайфуллаев. Культурная дипломатия стран Франции и Германии и ее реализация в Узбекистане 32

История языком документов

- Н. Аллаева.** Политическая ситуация в Средней Азии в середине XIX века и ее отражение в официальных документах 43

Личности в истории

- К. Вохидова.** Взгляды Исхакхана Ибрата на социальные проблемы своего времени 54
Э. Раджапов. Из истории репрессий элиты узбекских военных кадров в 30-х годах XX века: судьба Абдужалила Абдуллаева 63

История и социология

- М. Гаффорова.** Повышение статуса женщин и защита их интересов в Узбекистане: историко-социологический анализ 70

Трибуна молодого исследователя

- Н. Каримов.** Об изучении школы Хакима Термизи за рубежом 84

Научная жизнь

- II Республиканская научная конференции по теме «Хорезм в истории государственности Узбекистана». **М. Шамсиев** 100
О работе международной научно-практической конференции «Проблемы интеграции исторической науки и архивоведения в медиапространстве». **М. Исхакова, М. Дармонова** 102
О работе международной конференции «История Центральной Азии и Узбекистана: новые исследования и новые результаты». **Ш. Асадова** 105

Дилором Алимова
(бош мухаррир)
Сурайё Каримова
(бош мухаррир ўринбосари)
Равшан Абдуллаев
Баҳром Абдухалимов
Мируэрт Абусентова
(Қозғғистон)
Адхам Аширов
Бахтиёр Бабаджанов
Алишер Доннёрров
Дано Зияева
Мирсодик Исҳоқов
Марианна Камп (АҚШ)
Татьяна Котюкова
(Россия)
Шани Мустафаев
(Озарбайжон)
Нодира Мустафаева
Азимхўжа Отахўжаев
Катрин Пужоль
(Франция)
Мирзохид Раҳимов
Эдвард Ртвеладзе
Валерий Хан
(бош мухаррир ўринбосари)
Нозим Ҳабибуллаев
Флорнан Шварц
(Австрия)
Темур Ширинов
Шонра Асадова
(масъул котиб)

Манзилимиз:

100060, Тошкент ш.,
Шахрисабз 5-гор кўчаси.

Журнал Ўзбекистон
Мабуот ва ахборот агентлиги
томонидан рўйхатга олинган.
Гувоҳнома № 0051

Теришга берилди
10.01.2020.

Босишга рухсат этилди
28.01.2020.

Когоз бичими 70x100 1/16.
Таймс гарнитура.

Офсет босма. Офсет қоғози.
Ҳисоб-нашриёт т. 5,20.

Шартли босма т. 6,75.
180 нуска.

Буюртма № 46
Келишилган нарҳда.

«NISO-POLIGRAF» MCHJ
босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент в., Машъал маҳалласи,
Марказий кўчаси, 1-уй.

Ғ. БОБОЁРОВ

ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ АШИНА СУЛОЛАСИНИНГ ҒАРҒОНАДАГИ ТАРМОҒИ ТАРИХИГА ДОИР

Кириш

Илк ўрта асрларда Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон худудидagi давлатчилик тарихида Турк хоқонлиги (552–744) ўзига хос ўрин тутadi. Ўз даврида дунёнинг энг йирик салтанатларидан бири ўларoқ билинган хоқонликда, айниқса, унинг кунботардаги қаноти бўлмиш Ғарбий Турк хоқонлигида (568–740) кечган сиёсий жараёнлар мамлакатимиз ва унга туташ ўлкалар билан чамбарчас боғлиқдир. Турли тиллардаги ёзма манбалар ва археологик топилмалар ўлкамизда хоқонлик билан боғлиқ муҳим воқеликлар юз берганини кўрсатмоқда. Улардан бири – хоқонликка асос солган Ашина хонадонининг бир неча тармоғи Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга туташ ўлкаларда ўз сулолаларини ташкил этишидир. Чoқ, Тўхористон ва Ғарғона водийсида ўз бошқарувини ўрнатган ушбу сулолалар тарихимизда ўзига хос из қолдирди. Улар орасида айниқса Ашина сулоласининг Ғарғона тармоғи бўйича етарлича изланишлар олиб борилмаган.

Хитой йилномалари ва бошқа тиллардаги айрим маълумотлар, шунингдек, эпиграфик ва нумизматик топилмалар Ғарғонада келиб чиқиши хоқонликка бoриб тақалувчи бошқарув бўлганидан дарак берса-да, бу масала бўйича ҳалигача чуқур изланишлар олиб борилмагани кўзга ташланади. Водий ўтмишига бағишланган тақиқотларнинг кўпчилигида илк ўрта асрларда Ғарғонада бир неча катта-кичик бошқарувлар бўлганига, улардан бири Ихшидийлар сулоласи бу ерда етакчилик қилганига урғу берадилар. Ғарғонадаги ушбу сулолалар фаолияти: сиёсий тарихи, исм ва унвонлари, этник келиб чиқиши сингари масалалар эса ҳалигача тўлақонли ёритилмасдан қолмоқда. Тўғри, айрим олимлар, шу жумладан, А.Н. Бернштам, О.И. Смирнова, А. Асқаров, А. Анарбоев, Б. Матбобоев, Л.С. Баратова каби археолог тарихчилар ўз изланишларида бу масалага у ё бу даражада тўхталиб ўтишган¹,

¹ Бернштам А.Н. Древняя Фергана (Научно-популярный очерк). Тошкент, 1951. 22–26-бетлар; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. Москва: Наука, 1970; Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент: Университет, 2007. 34–37-бетлар; Матбобоев Б.Х. Қадимги Ғарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти

бирок бу ердаги Ашина сулоласи бўйича кўпчиликни қониктирадиган бир тўхтама келинмаган. Кейинги йилларда эса айрим тадқиқотчиларимиз (Ғ. Бобоёров, А. Кубатин, М. Хатамова), шунингдек, чет эллик тадқиқотчилардан америкалик Ж.К. Скэфф, германиялик З. Штарк, франциялик Ф. Грене, Э. де ла Весиерлар Фарғона Ашина сулоласи бўйича ўз қарашини билдирган бўлиб, бу борада айрим тортишувли фикрлар учраса-да, ялпи олганда улар бир-бирини тўлдиради². Биз ўз тадқиқотларимизда VII–VIII асрлар Фарғона тангаларидан бир туркумида турк-рун ва суғдий ёзувда “хоқон” унвони учраши, ҳукмдор тасвирининг туркий кўринишга эгаллиги, Ашина хонадони тамғасининг ўрин олиши, шунингдек, ёзма маълумотларга таяниб, бу ерда Ғарбий Турк хоқонлигининг бир тармоғи ўз бошқарувига асос солганини олға сурганмиз³. Ж.К. Скэфф ва З. Штарклар эса кўпроқ хитой йилномаларидан келиб чиқиб, шунга яқинроқ фикр билдириб ўтишган.

Ёзма манбаларда Фарғона Ашина сулоласи

Исломдан олдинги Фарғона ҳукмдорлигини бошқарган сулолалар, улар эга бўлган унвон ва эпитет (сифат)лар бўйича ёзма манбаларда тўлақонли маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. Бу борада кўпроқ хитой йилномаларида қуйидагича қисқа маълумотлар учрайди:

“*Фахан* (Фарғона) давлатининг бошқарув маркази Кунлин (Помир)нинг кунботорида 500 ли (чамаси 250 чақирим) узокликда бўлиб, у қадимда *Кюйсү* деб аталар эди. Бошқарувчисининг хонадон исми *Чжаову* (Жамук), оти *Алици*...

(V–VIII асрлар археологик манбаларининг тарихий таҳлили асосида). Тарих фанлари док. дисс. Автореферати. Самарқанд, 2009; Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. Тошкент, 2013; Баратова Л.С. Некоторые аспекты товарно-денежных отношений Ферганы древности и раннем средневековье // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги тутган ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007. 43–50-бетлар.

² Skaff K.J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // *The Turks*, 2. Ankara, 2002. P. 369–370; Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // *Silk Road Art and Archaeology*, 8, Kamakura 2002. P. 157, 167–170; Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. Wiesbaden, 2008. S. 221–223; Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. Тарих фанлари док. дисс. автореферати. Тошкент, 2012. 7, 11, 42, 45-бетлар; Кубатин А.В. Система титулов в Тюркском каганате: генезис и преемственность. Тошкент: Yangi nashr, 2016. 22, 91, 103–104-бетлар; Хатамова М. Турк хоқонлиги шаҳарлари (VI–VIII асрлар). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2018. 23-б.

³ Babayar G. Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine // *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*. İstanbul, 2008, s. 135–146.

Кўшиннинг сони бир неча минг киши. Шимоли-шарқдан *Сулэ* (Кошгар)гача 1000 ли, кунботарда *Судуйшан* (Уструшона)гача 500 ли, шимоли-ғарбда *Ши* (Чоч)гача 500 ли, шимоли-шарқда эса *Тукюе* (Ғарбий Турк хоконлиги) ўрдаси 2000 ли, кунчиқарда *Гуа-чжоу* (Дун-хуан)гача 3500 ли узокликдадир. *Дае* даври (605–618 йиллар)да элчи юбориб, ерли маҳсулотлардан совғалар юборган” (“Бей ши”, “Суй шу”)⁴;

“*Нин-юан*, аслида *Баханна* ёки *Бохан* (Фарғона), Вэй сулоласи даврида *Пулоуона* деб аталган. Бошқарувчиси *Чжэньчжэу-хэ* (Инжу-угуз / Сирдарё) шимолидаги *Сигян* (Ахсикент) шаҳрида туради. Хукмдорлари Вэй ва Жин сулолалари давридан авлоддан-авлодга бошқариб келадилар... *Чжэнь-гуан* даври (627–649 йиллар)да *Кан Мохэду* (*Тўн Баходур)⁵ хукмдор *Кибини* ўлдирди, *Ашина Шун* унинг шаҳрини қўлга киритди. Шунини ўлгандан сўнг унинг ўғли *Эбочжи* (мархум) *Кибининг* укасига хукмдор унвонини бериб, *Хумин* (Кува?) шаҳрида бошқарувга тайинлади, *Эбочжи Кэсай* (Косон) шаҳрида бошқарувга ўтирди. *Сян-цин* даврининг бошланишида (656) *Эбочжи* элчи юбориб, совғалар тортиқ қилди. (Император) *Гао-цзун* унга кўп илтифот кўрсатди. (Ушбу даврининг) 3-йили (658 й.)да *Кэсай* шаҳри “Сюшюн вилояти” деб аталди ва унга бош ҳарбий амалдор (хит. *ду-ду*, эски туркча “тутук”) *Аляоцан* хоким (*ци-ши*) қилиб тайинланди” (“Син Тан шу”)⁶.

VIII аср бошларида ёзилган Муғ тоғи суғдий ҳужжатларидан 2 таси – А-14 ва В-17 да *βry'nk MLK'* “Фарғона хукмдори”, *βry'nk twttk* “Фарғона тутуғи” тўғрисида сўз боради⁷. IX–XII асрларга тегишли

⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.–Л.: Изд. АН СССР, 1950. Том II. 274, 285-бетлар; Хўжаев А. Суй шу (“Суй сулоласи тарихи”)дан (“Тан сулоласининг янги тарихи”)дан / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. Тошкент: Фан, 2014. 24-б.

⁵ *Кан Мохэду* – А.Г. Малявкин “Кан” иероглифи (𐰽𐰺𐰍) аслида “Дунь” (𐰽𐰺𐰍) ёзилиши керак бўлиб, туркийчаси “Тон” (Тўн) бўлган, яъни “Тўн Баходур” эди, деб ёзади (Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989. 166–167, 188-бетлар). “Тўн” сўзи эски туркчада “илк”, “тўнғич”, “бош” маъноларини билдирган ва хоконликнинг унвонлар тизимида юқори эпитет (сифат)лардан бири бўлган. Кўпчилик тадқиқотчилар *Кан Мохэду* исмини шу кўринишда келтирсалар-да, А. Хўжаев уни “Чуаймо-Хэдуо” ўлароқ келтиради (*Қаранг*. Хўжаев А. Шин Тангшу (“Тан сулоласининг янги тарихи”)дан / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. Тошкент: Фан, 2014. 27-б.).

⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... II. 319-б.; Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах... 188–189-бетлар; Хўжаев А. Шин Тангшу ... 27–28-бетлар.

⁷ Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent... 167–168-бетлар.

араб-форс манбаларидан эса “ихшид” Фарғонанинг бош сулоласи унвони бўлгани англашилади. X асрда яшаган Абу Абдуллох Мухаммад ал-Хоразмий ўз асари “Мафотих ал-улум” (“Илмлар калити”)да куйидагича ёзади: “Ихшид – Фарғона ҳукмдорларининг исми, иерархия бўйича ундан кейингилари *الصوارتكين* (Свор-Тегин / Чўр-Тегин)⁸ деб аталади”⁹. Ибн Ҳалликон “Вафоёт ал-аъён ва анбау ал-замон” асарида IX аср илк ярмида Самара (Бағдод)да харбий бошликлардан бўлиб, келиб чиқиши Фарғона Ихшидийларидан бўлган Чуфф (Чук) ибн Йал-Тегин тўғрисида *aşluhi min awlād mulūk Farğāna* “асли Фарғона ҳукмдорлари авлодидан” деб ёзади¹⁰. Шунингдек, хитой ва араб-форс манбаларидан “чўр” унвони Фарғона бошқарувчиларидан бир нечасининг унвони бўлгани англашилади¹¹.

Чоч ва Суғд ҳукмдорликларидан фаркли ўларок Фарғона тангаларида “хокон”дан бошқа унвон учрамайди. Айниқса, “ихшид” ёки унга тенглаштирса бўладиган бирор унвонга Фарғона тангаларида дуч келмаймиз. Қисқаси, хитой, суғдий, араб-форс тилидаги ёзма манбалардан келиб чиқилса, илк ўрта асрларда Фарғонанинг ўз маҳаллий бошқаруви бўлиб, ҳукмдорларнинг бошқарув маркази – пойтахти, “ихшид”, “тегин”, “чўр”, “тутук”, “тархон” каби ўзига хос унвонлари бўлган. Келтирилган 5 та унвондан 4 таси туркий, 1 таси эроний негизли эди (“ихшид”). Ихшид унвони Фарғонадан ташқари Самарқандда ҳам қўлланилган бўлиб, шундан келиб чиқиб тадқиқотчилар илк ўрта асрлар учун кўпроқ “Фарғона Ихшидийлари сулоласи”, “Самарқанд Ихшидийлар сулоласи” ибораларини ишлатадилар.

⁸ *Свор-Тегин* – ушбу исм (тўғрироғи, унвон)нинг биринчи бўлаги “Свор” эски туркча “чўр” унвони билан боглик бўлиб, араб ёзувида “ч” ундоши бўлмаганидан араб муаррихлари бу сўзни “шур”, “жур”, “сул”, “жвор” кўринишларида ёзишган (*қаранг*. Лившиц В.А. Правители Панча (Согдийцы и тюрки) // Народы Азии и Африки. Москва, 1979. № 4. 66–67-бетлар; История ат Табари. Избранные отрывки (Пер. с арабского В.И. Беляева. Дополнения к пер. О.Г. Большакова и А.Б. Халидова). Тошкент: Фан, 1987. 185-б.; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда... С. 256 ва б.). Бу қарашимизни ушбу унвоннинг арабча *س* (син) билан эмас, *ص* (сод) ҳарфи берилиши ҳам кучайтиради. Араблар бошқа тиллардаги “ч” ундошини кўпинча “сод” билан ёзишган.

⁹ Bosworth С.Е., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia // JRAS, 1965. No. 1/2. P. 6–7; Баходиров Р. История Востока в «Ключах наук» // Шарқшунослик. Тошкент, 2009. № 14. 114-бет.

¹⁰ Stark S. Die AltürkENZEIT in Mittel- und Zentralasien... S. 223.

¹¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... II. 319-б.; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда... 256-б.

Фарғонанинг ерли сулоласи (эхтимол, Ихшидийлар) V–VI асрларда Эфталитлар давлатига (520–665) бирмунча қарам, бироқ ўз ички бошқарувида эркин бўлган. VI аср 60- йилларида Фарғона Турк хоқонлиги кўл остига ўтгач эса VII аср илк чорагигача улар хоқонликка бўйсунувчи бош сулола ўларок ўз бошқарувини давом эттиради. Бироқ “Тан шу” йилномасидаги “*Чжэнь-гуан даври (627–649 йиллар) да Кан Мохэду (*Тўн Баҳодур) ҳукмдор Кибини ўлдирди, Ашина Шуни унинг шаҳрини қўлга киритди ... унинг ўғли Эбочжси (марҳум) Кибининг укасига ҳукмдор унвонини бериб, Хумин (Кува?) шаҳрида бошқарувга тайинлади, Эбочжси Кэсай (Косон) шаҳрида бошқарувга ўтирди. Сянцин даврининг бошланишида (656) Эбочжси элчи юбориб, совгалар тортиқ қилди*” деган маълумот водий бошқарувида ўзгариш бўлгани, ерли сулола ўрнини келиб чиқиши Ашина сулоласига тақалувчи шахс қўлга киритганини кўрсатади. Бу ўзгариш “Тан шу”да “Чжен-гуань даврида (627–649)” бўлиб ўтгани айтилса-да, айрим маълумотларга таянилса, бу алмашинув 630- йилларда юз берган. Йилномаларда бу йилларда Ғарбий турк хоқони Тун Ябғу-хоқонни (618–630) ўлдириб, хоқонлик тахтини эгаллаган амакиси Мохэду (*Баҳодур; 628/630–631) тўғрисида сўз юритилиб, орадан кўп ўтмай унинг қариндоши Нишу (*Низук) томонидан ўлдирилганига урғу берилади¹². Қисқагина ҳукм сурганига қарамай у бошқарувда бир қатор ўзгаришлар қилишга улгуради. Шунинг учун, гарчи хоқонлик тепасида “Баҳодур хоқон” унвонли бир неча ҳукмдор ўтганига қарамай, Фарғонада сулола алмашинуви айнан унинг бошқарув йилларида юз берган, дейиш ўринлироқ. “Чжен-гуань даври – 627–649 йиллар”да Ғарбий хоқонликда ундан бошқа Баҳодур исмли хоқон бўлгани аниқ эмас.

*Кан Мохэду (*Тўн Баҳодур) Фарғонада Кибини ўлдиргач, водийдаги бошқарув Ашена Шуни қўлига ўтади. Айрим тадқиқотчилар исмидан келиб чиқиб, унинг Ғарбий Турк хоқонлиги – Ашина хонадонидан эканини, яъни шахзода бўлганини олға сурадилар*¹³. Буни унинг Фарғонани эгаллаши айнан Тўн Баҳодур хоқон фаолияти билан боғлиқлиги ҳам кўрсатиб турибди. Демак, Ғарбий хоқонликнинг олий бошқарувчисига айланган ушбу хоқон теварак ўлкалар бошқарувида ўзгаришлар қилар экан уларга яқин қариндошлари – ўз ишончли кишиларини ноиб ўларок юборган.

¹² Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... II. 319-б.

¹³ Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. СПб., 1903. P. 148.

Йилномада келтирилганидек, Эбочжи бошқарувни қўлга олгач, ўзи *Гйесай* (Косон) шахрида ўрнашиб, ерли сулола вакили Аляоцанни *Хумин* (Куба?)да бошқарувга тайинлагач, 656 йилда Хитойга совға-саломлар билан элчи юборган¹⁴. Эбочжи Фарғона бошқарувчиси сифатида Хитойга элчи юборгани бу ерда хоқонлик билан тўғридан-тўғри боғлиқ бошқарув ўрнатилганини кўрсатади. Эски сулола вакили Аляоцан эмас, айнан Эбочжи томонидан Фарғона ҳукмдори сифатида улкан бир салтанатга элчи юборилиши ҳам бежиз бўлмаган. Ушбу элчиликнинг 650- йиллар ўртасида жўнатилиши минтақада юз берган сиёсий ўзгаришлар билан боғлиқ эди. 656 йилда Хитойдаги Тан сулоласи қўшини Ғарбий Турк хоқонлигини бўйсундириш учун Ашина Хэлу хоқон (*Улуғ/*Ару хоқон; 651–657) изидан Еттисувга, сўнгра Чочга келган, бу ерда уни ушлаб, пойтахт Чанъанга олиб кетган эди¹⁵. Бироз сўнгра 658 йилда хитойликлар томонидан Чочда, Фарғонага яқин ерда – *Гангэ / Дунцзе* (Тункат)да “Даван” деб аталувчи губерния ташкил этилган ва бошқарувига *Кан тудун* (*Тўн тудун) исмли туркий ноиб қўйилган эди¹⁶. Фарғонада эса Ашина хонадони вакили *Эбочжи* ўтирадиган *Кесай* (Косон) шу йили хитойликлар томонидан “Сю-шюн” вилояти деб ўзгартирилиб, бу ернинг назоратига Аляоцан тайинланади. Қизиғи шундаки, хитойликлар ҳар иккала ҳукмдорлик – Чоч ва Фарғонада янги жорий қилинган губерния ва бошқарувларда Ашина сулоласининг эмас, *Кан тудун* (*Тўн тудун) ва Аляоцан каби бошқа сулолаларнинг вакиллари ўз ноиблари ўлароқ тайинлайди. Бу шунчаки тасодиф бўлмай, гарчи Тан империяси Ғарбий Турк хоқонлигини ўзига бўйсундирган бўлса-да, Ашина хонадонига ишончсизлик билан қарагани билан боғлиқ эди. Демак, Ашина хонадонининг бирор тармоклари бўлмиш Чоч Тегинлари (605–750) ва Фарғона Ашина сулоласининг бошқарувдаги ўрни бир муддат кучсизлашган кўринади.

Фарғонада Ашина сулоласи бўлгани фақатгина хитой йилномаларидан эмас, балки араб-форс манбаларидаги айрим далилларда ҳам ўз тасдиғига эга. Келиб чиқиши фарғоналик бўлган Миср Ихшидийлари сулоласи (935–969) бошқарувчиларининг исми араб манбаларида учраб, улардан кўпчилиги туркий негизлидир. Ибн Ҳалликоннинг “Вафоёт ал-аён ва анбау ал-замон” асарида улардан бирининг тўлик

¹⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... II. 319-б.

¹⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... I. 289-б.

¹⁶ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах... 83, 166, 188-б.

шажараси берилган: *Туғуч ибн Чук ибн Йел-тегин Ахшид ибн Фурон (Бўрон) ибн Фури (Бўри) ибн Хогон (Хоқон) ал-Фаргоний*¹⁷. Айрим тадқиқотчилар ушбу шажарада *эл-тегин*, *хоқон* каби унвон, Туғуч, Чук, Бўрон, Бўри сингари туркий исмлар учрашига ва араб тарихчилари хам Миср Ихшидийларини туркий деб кўрсатганига таяниб¹⁸, ушбу сулолани туркийлар билан, шу жумладан, Турк хоқонлиги билан боғлайдилар. Араб истилосидан олдин Марказий Осиёда “тегин” Ашина хонадонидан бўлган шахзодалар унвони бўлганидек, “хоқон” унвонини хам ушбу хонадон вакиллари қўллашга ҳақли эдилар. Демак, Фарғона араблар томонидан босиб олиниб, ерли сулола вакиллари Мисрга олиб кетилган бўлса-да, ўз келиб чиқиши хотираси ўлароқ айрим туркий унвонларни қўллашда давом этган ёки уларни ўз фарзандларига исм сифатида берган бўлиб чиқади.

Араб-форс ва суғдий тилли манбаларда исломдан олдин Фарғонани бошқарган ҳукмдорлар унвони сифатида учрайдиган “ихшид”, “тегин”, “тутук”, “чўр” унвонларининг кўпчилиги туркий негизли бўлиб, Турк хоқонлиги билан боғлиқ эди. Улар орасида “тегин” фақатгина Ашина хонадонидан бўлган шахзодалар учун қўлланилган унвон эди. Бирор манба ёки тадқиқотда тўғридан-тўғри айтиб ўтилмаса-да, айрим далилларга таяниб, водийда ўз бошқарувини ўрнатган Ашина Шуни ва унинг издошлари бу унвонга эга бўлишган, дея оламиз. Бунга Муҳаммад ал-Хоразмий томонидан “ихшид” Фарғона ҳукмдорининг, *Свор-Тегин (Чўр-Тегин)* эса ундан кейин турувчиларнинг унвони ўлароқ тилга олиниши¹⁹, араб манбаларида Аббосийларнинг Самарадаги туркий кўмондонларидан бири, насли Фарғона ҳукмдорларига тақалувчи *Йал-Тегин (Эл-тегин; IX аср биринчи ярми)*, IX асрда Бағдодда яшаган, Фарғона ҳукмдорлари авлодидан *Хоқон* (ваф. 848) ва унинг ўғилларидан бири – *Тегин ибн Хоқон*²⁰, шунингдек, асли фарғоналик Миср

¹⁷ Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. 3. Baskı. İstanbul, 1981. S. 178–179; Камолиддин Ш. Саманиды. Из истории государственности Узбекистана / LAP LAMBERT Academic Publishing. Saarbrücken, 2012. 21-б.

¹⁸ Bosworth C.E. The Turks in the early İslam Lands up to the Mid-11th Century // The Turks in the early İslam world / edited by C.E. Bosworth. Ashgate Variorum, 2006. P. 11; Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia... P. 6–7.

¹⁹ Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia... P. 6–7; Баходиров Р. История Востока в «Ключах наук» // Шаркшунослик. Тошкент, 2009. № 14. 108–117-бетлар.

²⁰ Камолиддин Ш. Саманиды. Из истории государственности Узбекистана... 21-б.

Ихшидийлари шажарасида “эл-тегин” унвонининг учраши²¹ туртки бўлди. Қизиғи шундаки, Фарғона Ашина сулоласи каби келиб чиқиши Фарбий хоқонликка тақалувчи Чоч Тегинларининг (605–750) ҳам бош унвони “тегин” бўлиб, бу хитой йилномалари ва Чоч тангалари орқали ўз тасдиғига эга²².

Фарғона ҳукмдорлари шажарасида киши исми ўларок “хоқон” унвони учраши кизик. Ҳар ҳолда Фарғонадаги Ашина сулоласи вакиллари бу унвонга эга бўлмасалар-да, ўзларининг келиб чиқиши турк хоқонларига тақалиши хотирасига ўз фарзандларини шу ном билан аташган кўринади. Юқорида эслаб ўтилган фарғоналик Хоқон исмли кишининг ўғил ва набиралари: ал-Фатҳ ибн Хоқон (ваф. 862), Яхё ибн Хоқон (ваф. 854), Бағлавур ибн Хоқон, Тегин ибн Хоқон Абу-л-‘Аббос Аҳмад ибн Хоқон ал-Фарғонийлар Аббосийлар саройида юксак лавозимларни эгаллаган эдилар²³. Демак, Ибн Ҳалликон келтирган шажара бошида Хоғон (Хоқон) исми туриши ҳам Фарғонада Ашина сулоласи хоқонларга тақалишини кўрсатади.

Хитой йилномалари, сугдий ҳужжатлар ва араб-форс тилидаги тарихий асарлардан келтирилган ушбу маълумотлардан кўринадики, исломдан олдин Фарғона водийсида бир неча сулола бўлиб, улар орасида 2 та сулола – Фарғона Ихшидийлари ва Ашина сулоласи етакчилик қилган. Бироқ шу ўринда бир чигал масала – юқорида келтирилган шажарада “Йел-тегин Ахшид” учраши “Фарғонанинг Ашина сулоласи бошқарувчилари “ихшид” унвонини қўллаган бўлиб, Фарғона Ихшидийлари шуларнинг ўзи эмасмикан?” деган саволни кўндаланг қўяди. Бу унвон Фарғонанинг эски ерли сулоласига тегишли экани, Ашина хонадонининг Фарғона тармоғи бошқарувчилари эса “тегин” (эхтимол, “чўр”, “тархон”) унвонларига эга бўлгани буни чигаллаштиради. Шунингдек, Муҳаммад ал-Хоразмий “Ихшид” ва “Свор-Тегин”-ни Фарғонанинг айри-айри бошқарувчилари унвони ўларок келтиради. Бу масала келажакда чуқур изланишлар орқали ўз ечимини топишига урғу берган ҳолда, Ашина сулоласи бошқарувчилари “ихшид” унвонини қабул қилган бўлишлари эхтимолдан йироқ эмаслигини айтиб ўтамиз. Чамаси, она юртларидан узокда бўлган Миср Ихшидийлари “ихшид” ёки “Ихшидий”лар иборасига қадим Фарғона ҳукмдорларининг

²¹ Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş... S. 178–179; Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel... S. 223.

²² Бабаяров Г., Кубатин А. К монетам Чачских правителей тегинов // O‘zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi. Самарқанд, 2006. № 35. 194–198-бетлар.

²³ Камолиддин Ш. Саманиды. Из истории государственности Узбекистана... 23-б.

сулолавий номи хотираси сифатида қараб, уни рамзий ўлароқ қўлланишда давом этишган кўринади.

Қискаси, ёзма ва нумизматик материаллар VII–VIII асрларда Фарғона водийсида бир неча катта-кичик бошқарувлар бўлса-да, улар орасида бош сулола – Ашина хонадони бўлганини кўрсатади. Илк ўрта асрларга тегишли Фарғона тангаларининг кўпчилиги “хоқон” унвонли тангалар экани, шунингдек, 650- йиллар ўртасида Хитойга элчи юборган хукмдорнинг ушбу хонадондан бўлиши бунга тасдиқлайди. Шу ўринда Фарғона тангаларининг деярли барча турларида хоқонликка хос тамга ўрин олганини ҳам кўзда тутиш керак бўлади²⁴: .

Ашина сулоласига тегишли Фарғона тангалари

Фарғона водийсида танга-пул тизими илк ўрта асрларда, аниқроғи, чамаси VI–VIII асрларда бошланган бўлиб, Чоч, Суғд ва бошқалардан фарқли ўлароқ Фарғона тангаларининг тури кўп эмас. Уларнинг бир туркумини хукмдор тасвирли, бир туркумини эса ўртаси тўртбурчак тешикли тангалар ташкил этади. Ҳар иккала туркум тангаларда суғдий ёзувда х'у'п “хоқон” унвони ўрин олган бўлиб, тадқиқотчилар уларни “Қадимги турк тангалари туркуми”га киритадилар²⁵. Фарғона тангаларидаги ёзувлар ўқиб чиқилганидан бери қарийб ярим аср ўтган бўлишига қарамай, уларнинг айнан қайси сулола ёки хукмдор томонидан бостирилгани тўғрисида жўяли бир фикр айтилмаган. Тўғри, бундан анча йиллар олдин ҳам М.Е. Массон, О.И. Смирнова, Л.С. Баратова каби нумизматлар ўз изланишларида VI–VIII асрлардаги Чоч, Фарғона, Суғд тангаларига нисбатан «Қадимги турк тангалари» иборасини бот-бот қўллаган бўлсалар-да, бироқ уларнинг айнан қайси туркий сулолага тегишли экани очиқ қолиб келаётганди²⁶. Яқин йилларда юритилган археологик казишмаларда қадимий шахар қолдиқларидан бири – Қувада 2 та мис танга топилиши ва уларда эски турк-

²⁴ Babayar G. Fergane bölgesinde bulunan.... S. 139; Бабаяров Г. Ферғана – как один из центров чекана монет Западно-Тюркского каганата // ИМКУ. Самарканд, 2019. Вып. 40. 126–130-бетлар.

²⁵ Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. Москва, Наука, 1981. 58-59-бетлар; Баратова Л.С. К исторической интерпретации титула «каган» на древнетюркских монетах Средней Азии конца VII – первой половины VIII вв. // НЦА. Тошкент, 1998. Вып. III. 41–43-бетлар.

²⁶ Массон М.Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // Труды САГУ. Тошкент, 1951. Вып. 23. 91–104-бетлар; Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет... 5-бет; Баратова Л.С. К исторической интерпретации титула «каган»... 41–43-б.

рун ва суғдий ёзувда “хокон” унвони, тескари томонида эса $\text{𐰽} / \text{𐰾}$ кўринишидаги тамға учраши аниқланди (1-расм. 7–8). Бу эса Фарғона тангалари кайси сулолага тегишли эканини аниқлашга ёрдам берибгина қолмай, балки водийдаги бош ҳукмдор сулоланинг этник келиб чиқиши борасида бир тўхтамга келишга имконият яратди.

Кейинги йилларда олиб борган изланишларимизда VI–VIII асрларда Чочда 20 турдан ортиқ тангалар бостирилгани, уларнинг кўпчилиги Ғарбий Турк хоқонлиги томонидан 𐰽 , 𐰾 , 𐰿 кўринишидаги тамға ва “жабғу”, “жабғу-хоқон”, “хоқон” сингари унвонлар, “Турк хоқон”, “Тун жабғу-хоқон”, “Ишбара жабғу-хоқон” каби исм ва унвонлар билан чиқарилган тангалар эканлиги аниқланди. Улар орасида “Турк хоқон” ва “жабғу” унвонли, VI аср сўнгги – VII аср бошларига тегишли турларида 𐰽 кўринишидаги тамға учраб, Қувадан топилган тангалардаги тамғанинг ўзгинасидир: $\text{𐰽} - \text{𐰽}$. Ҳар иккала танга туркумида “хоқон” унвони учраши Чочда ўз тангасини бостирган Ғарбий турк хоқонлари билан Фарғона сулоласи орасида яқин қариндошлик бўлганини кўрсатади. Шунингдек, ушбу тангаларнинг ўнг томонидаги тасвирлар деярли бирдай: узун сочли, соқолсиз, думалоқ юзли ҳукмдор²⁷ (1-расм. 2–3, 7–8). Шунга ўхшаш ташки кўриниш ва тамға бичимлари ($\text{𐰽}/\text{𐰾}$) Ашина хонадонининг бир тармоғи бўлмиш Чоч Тегинлари (605–750) тангаларида ҳам кўзга ташланади (1-расм. 5–6)²⁸.

Фарғона тангаларининг Чочдаги Ғарбий хоқонлик тангаларидан фарқи – водий тангалари турк-рун ва суғдий ёзувда, Чочда эса фақатгина суғдий ёзувдadir. Бу ҳам шунчаки тасодиф бўлмай, Чоч ва бошқа ўлкалардан фарқли ўлароқ Фарғонада қадимги турк ёзуви кенг қўлланилгани билан боғлиқдир. Хоқонлик кўл остидаги Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга туташ ўнлаб ўлкалар орасида турк-рун ёзувли топилмаларнинг кўпчилиги Фарғона водийсига тўғри келиши ҳам бу ерда хоқонликка туташувчи сулола турган, деган қарашни кучайтиради. Чамаси 650- йиллардан кейин, яъни Ғарбий Турк хоқонлиги Хитойга бўйсунгандан сўнг бостирилган, ўртаси тўртбурчак тешикли, бир томонида суғдий ёзувда “хоқон”, орка томонида эса $\beta r y ' n$ “Фарғона” сўз-

²⁷ Тангалардаги ҳукмдор тасвирлари қадимги туркийларга хос қиёфада (елкагача тушган узун соч, соқолсиз, кенг юмалоқ юз, бироз қисик кўз) учраши ёзма манбалардаги маълумотларга мос келади (*Қаранг:* Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана. Москва, 1991. 5–6-бетлар).

²⁸ Бабаяров Г. Тамги на монетах оазисов Средней Азии эпохи раннего средневековья / Тамги доисламской Центральной Азии – Tamgas of Pre-Islamic Central Asia / Самарканд: МИЦАИ, 2019. 338, 355–358-бетлар.

лари ўрин олган Фарғона тангаларида тамғалар (𐰆, 𐰨) учраб, улар 𐰎 / 𐰏 кўринишидаги тамғанинг ўзгарган турларидир (1-расм. 9). Бундай ўзгаришлар Фарбий хоқонлик (Чоч) тангаларида ҳам кузатилади.

“Хоқон” унвони исломдан олдинги Ўтрор ва Самарқанд тангаларида ҳам учраб²⁹, улар айрим ўзига хосликларига кўра Фарғона ва Чоч тангаларидан ажралиб туради. Фарғона ва Чочники каби бирдай унвон ўрин олганига карамай, улардаги тамғалар бутунлай бошқача эканлиги кўзга ташланади: 𐰆 – Ўтрор, 𐰇 – Самарқанд (1-расм. 10–12, 13–15). Буни Ўтрор ва Самарқанд ҳукмдорларининг ўз хўжайинлари – Фарбий турк хоқонлари номидан танга чиқаргани, Чоч ва Фарғонада эса хоқонлар ёки уларнинг яқинлари ўз номидан танга бостиргани билан боғлаб тушунтирса бўлади. Шунга ўхшаш ҳолат Тўхористон тангаларида ҳам учраб, Ашина хонадонининг яна бир тармоғи – Тўхористон Ябғулар³⁰ (620–750) бир туркум тангаларида (айримлари “хоқон” унвонли, айримлари унвонсиз) 𐰎 кўринишидаги тамға ўрин олган. Ушбу тамға, айниқса, Чочда бостирилган “Тун жабғу-хоқон”, “Жабғу-хоқон” ва “Ишбара жабғу-хоқон” унвонли хоқонликнинг иккинчи босқичи (Жабғу-хоқонлик: VII аср боши – шу аср 30-йй.) тангаларидаги тамға (𐰎 / 𐰏) билан бир экани кузатилади (1-расм. 4, 16–18). Демак, Турк хоқонлиги даврида “хоқон” унвонли танга чиқариш 2 та омилга боғлиқ бўлган: 1) хоқонликнинг бошқарувчи хонадонига тақалувчи сулолалар бу унвонни ва сулола белгиси (тамға)ни кўйишга ҳақли бўлишган (Чоч, Фарғона, Тўхористон); 2) ўз сулола белгисини кўйиб танга чиқарар экан хоқонликка бўйсунуши ифодаси ўлароқ “хоқон” унвонига ўрин беришган (Самарқанд, Ўтрор).

Қисқаси, Фарғона тангаларида “хоқон”дан бошқа унвон учрмаслиги бу ерда Ихшидийлар сулоласи эмас, Фарғонанинг бош ҳукмдорлари сифатида Ашина сулоласи ўз тангасини бостирганини кўрсатади.

Хоқонлик даврида Фарғонада кечган сиёсий воқеликлар

560- йилларда хоқонлик қаноти остига ўтган Фарғонада орадан 80 йилча вақт ўтгач, 630- йиллари бошқарувда ўзгариш юз беради.

²⁹ Бабаяров Г., Кубатин А. К новой интерпретации донсламских монет Отрара // Ўзбекистон ва Шарқ мамлакатларининг ҳамкорлиги: тарих ва ҳозирги замон. Республика илмий конференцияси тезислари. ЎзР ФАШИ. Тошкент, 2014. Б. 98–100; Бобоёров Ф. “Турон ҳукмдори хоқон” унвонли Самарқанд тангалари (илк ўрта асрлар) // O'zbekiston tarixi. 2018. № 4, 2018. 3–15-бетлар.

³⁰ Джуманиязова Ф. Илк ўрта асрларда Тохаристон ва Кобул водийсида туркий сулолалар.: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2018. 15–17-бетлар.

Шундан кейин яна 100 йил ўтганда ҳам бу ерда Ашина хонадони бошқаруви сақланиб қолади. “Тан шу” йилномасида 639 йилда Ғарбий турклардан *Шоболо Хэлиши* (*Ишбара Алп-шад) *Дулу* хоқондан енгилгач *Боханна* (Фарғона)га қочиб, шу ерда ўлгани эслатилади³¹.

726 йилда Шимолий Ҳиндистон, Кобул ва Тўхористонда бўлган хитой сайёҳи Хой Чао (726) Фарғонада 2 та хоқимият борлиги, бири Сирдарёнинг шимолида *Тукюе* (турк)лар бошқаруви, жанубида эса *Даши* (араб)ларга бўйсунувчи бошқарув борлигини эслатиб ўтади³². Ундан бир неча йил олдин, 715 йилда Қутайба ибн Муслим бошчилигида араб қўшинлари Фарғонага юриш қилган, бу ернинг бошқарувчиси урушда енгилгач, Куча (Шарқий Туркистон)га қочиб, ёрдам сўраган, араблар эса Фарғона бошқарувига الطار (Алутар, хитой йилномаларида *Аляода*) исмли бирини ноиб тайинлаб қайтган эдилар³³. Демак, Хой Чао келган 726 йилда Сирдарёнинг шимолида турклар ўз ўрнида қолган, жанубида арабларга қарам бошқарув ўрнатилган эди.

“Тан шу” йилномасида Фарғонани 738–751 йиллар давомида *Асилань дагань-чжу* (*Арслон тархон-чўр) бошқаргани айтиб ўтилади³⁴. У 739 йилда Талас водийсига юриш қилиб, бу ерда Ғарбий Турк хоқонлиги ўрнини эгаллаган тургаш хоқони *Тухосян Гучжо* (*Қут-чўр)ни тор-мор қилади³⁵. О.И. Смирнова 720- йилларда Фарғонани бошқарган Алту-чўрни туркий деб қараб, у ва унинг ўғли исмида туркий чўр (چور) унвони учраши, бу эса уларни туркий бўлган, дейишга имкон беришини ёзади³⁶. Ундан олдинги ва кейинги бир неча Фарғона ҳукмдорлари исмида хоқонликка хос чўр унвони учраши ўз-ўзидан бўлмаса керак. Табарий ўзининг “Тарих ар-русул ва-мулук” асарида қароргоҳи Исфарада жойлашган тахт вориси Балаза ҳақида ёзиб, у кейинчалик Фарғона ҳукмдори бўлган Журнинг отаси эканига урғу беради³⁷. Араб манбаларида Аббосийлар қўшинида хизмат қилган туркий қўмондонлардан Билга-чўр ал-Фарғоний (860-йй.) ва Мангу-чўр ал-Фарғоний

³¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... I. С. 287; Taşağıl A. Gök-Türkler. II. Ankara, 1999. S. 66.

³² Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // ВДИ. М., 1952. № 1. 193-б.

³³ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда... 255-б.

³⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... II. 319-б; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue ... P. 149.

³⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... II. 319-б.

³⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда... 256-б.

³⁷ История ат-Табари... 185-б.

тилга олинади³⁸. Аббосийлар қўшинига келиб чиқиши аслзодалардан, яъни собиқ бошқарувчи хонадонлардан бўлган туркий ёшларни тортиш кенг ёйилган эди.

Фарғонада “чўр” унвони кенг тарқалиши Турк хоқонлиги билан боғлиқ кечган кўринади. 716 йилда Турк хоқонлиги бошқарувини эгаллаган Қапған хоқон (692–716) *Бек-чўр / Буғу-чўр* (хит. Мо-чжо) унвонига эга эди³⁹.

Ўзини Фарбий турк хоқони деб эълон қилиб, Хитойнинг Шарқий Туркистондаги Ань-си ҳарбий волийлигига ҳужум уюштира бошлаган *Ашина Тучжи*⁴⁰ (671–679) уни кўллаб-қувватлаган Тибет билан иттифоқ тузади⁴¹. Бироқ хоқонлик ва Тибетнинг бирлашган қўшинлари 694 йилда хитой кўшинларидан енгилади⁴². Шундан сўнг унинг кейинги фаолияти Фарғонада давом этади. 690- йиллар сўнггида хитой кўшини бошлиғи *Куо Киен-куан* Фарғонага ҳужум уюштириш тўғрисида буйруқ олиб, бу ерни талон-тарож қила бошлагач, фарғоналиклар Туйцзини бошлиқ сифатида танлаб, унинг йўлбошчилигида хитойликларга қарши курашади⁴³. У фарғоналиклар⁴⁴ ва Тибетнинг ёрдами билан

³⁸ Sümer F. *Türk Devletleri Tarihinde Şahis Adları*. I. İstanbul, 1999. С. II. S. 483, 492.

³⁹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... I. С. 295–296; Chavannes E. *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*. Çeviri M. Koç. İstanbul: Selenge, 2007. S. 115.

⁴⁰ Ушбу хоқон исмини Н.Я. Бичурин Суйцзы шаклида берган (Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. 295-б).

⁴¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... I. 294-б.

⁴² Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... I. 295-б; Малявкин А.Г. История Восточного Туркестана в VII–X вв. // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Под. ред. С.Л. Тихвинского и др. Москва: Наука, 1988. 321-б.

⁴³ Chavannes E. *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*... S. 246–247.

⁴⁴ Тибет манбаларида туркийлар биланбоғлиқ *Другу йул* (луғ. “Турклар ўлкаси”) топоними ишлатилиб, тадқиқотчилар бу атама остида бутун Фарбий Турк хоқонлиги ҳудуди, баъзан Тўхористон ва Гандхарани, яъни Шимоли-Фарбий Ҳиндистонни ҳам ўз ичига олган ҳудуд тушуниланган, деб тушунтирадилар (Uray G. *The Old Tibetan sources of the Central Asia up to 751 A. D.: a Survey // Prolegomena to the History of Pre-Islamic Central Asia*. Ed. by J. Harmatta. Budapest, 1979. P. 281). Л. Петеч 700 йилги воқеалар муносабати билан тилга олинган *Другу йул* атамаси остида эса айнан Фарғона назарда тутилган, деган тўхтамга келади. Унга кўра, Фарғонада туриб, хитойликларга қарши курашга бошчилик қилган Ашина Туйцзи тибет манбаларида *Топ уа-бго khagan* (Тўн ябғу-хоқон) деб тилга олинган киши билан бир бўлиб, у 694–700 йилларда Тибет ҳукмдорига ўз эхтиромини билдириб турган, 700 йилда у *Другу йулга* юборилган. Ашина Туйцзи – II. Тун ябғу-хоқон 700 йилдан бошлаб Фарғонада қисқа муддат бошқарувда бўлган (Uray G. *The Old Tibetan sources*... P. 281).

Шаркий Туркистон ва Еттисувдаги Хитойга қарашли “Тўрт гарнизон” ни қўлга киритишга тиришади.

Турк хоконлигининг Чоч, Фарғона, Сугд, Тўхористон билан биргаликда араб босқинига қарши курашида ҳам фарғоналиклар фаол катнашадилар. В-17 сонли Муг тоғи сугдий хужжатида Сугдда бўлиб турган хwp “турк” кўмондони (ёки қароргоҳи) ва унинг ёнидаги “Фарғона хукмдори” тўғрисида сўз боради⁴⁵. Араб манбаларида ҳам бу иттифок эслатилиб, у айрим узилишлар билан 740- йилларгача чўзилади. Уларда Тўхористон, Бухоро, Сугд (Самарқанд, Панжикент), Чоч, Фарғона хукмдорлари бошини бириктирган киши ўлароқ “хокон”, “турк хокони” ёки “туркаш хокони” тургани эслатиб ўтилади⁴⁶.

Турк хоконлигининг сўнгги йиллари – 740- йилларда ҳам Фарғона ва хоконлик орасида ўзаро бирдамлик сақланиб қолади. Хитой манбаларидан бири “Цуан Тан-вен”да 741 йилда *Тукюе* (турк) хокони *Бигя Кутулу* (*Билга Кутлуғ)нинг Хитой императорига янги йил кутлови юбориб, бундан буён у ва *Бохаина* (Фарғона) хукмдори биргаликда императорнинг душманларига қарши ёрдам беришини ёзгани тилга олинади⁴⁷.

Бундан кўринадики, Фарғона VIII аср илк ярмида арабларга қарам бўлиб қолса-да, Сирдарёнинг ўнг қирғоғида ўз бошқарувини сақлаб қолган туркий сулола 740- йилларда анчагина кучайиб, Еттисув ва Шаркий Туркистондаги сиёсатга ҳам аралашади. Айниқса, Фарғона бошқарувчиларининг анча узок Ўрхун водийси (Мўғулистон)даги турк хоконлари билан бирдамлиги хоконликнинг сўнгги йилларигача сақланиб қолгани диққатни ўзига жалб қилади. Ўша йилларда Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга туташ худудлардаги ўнлаб хукмдорликлар аллақачон ўз бошқарувини қўлдан бой бериб, арабларга бўйсунган, улардан айримлари сулола сифатида тугаб кетган эди. Бу ҳам Фарғонада Ашина хонадонининг бир тармоғи бошқарув жоловини тутиб тургани билан боғлиқ бўлса керак.

Демак, Фарғонада 630- йиллар – VIII аср иккинчи яримида хукм сурган Ғарбий Турк хоконлигининг бир тармоғи бўлмиш Ашина суло-

⁴⁵ Согдийские документы с горы Муг ... II. 80–84-бетлар; Исҳоқов М., Бобоёров Ф., Кубатин А. Сугд тилидаги манбалар / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. Тошкент: Фан, 2014. 82-б.

⁴⁶ Согдийские документы с горы Муг... II. 80–84-бетлар.

⁴⁷ Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri. Çeviri E. Kayaoğlu, D. Banoğlu. İstanbul, 2006. S. 318, 542.

ласи ўз даврида Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга туташ ўлкалардаги катта-кичик воҳа хукмдорликлар орасида ўз ўрнига эга бўлиб, ҳам қўшни хукмдорликлар – Чоч, Суғд, ҳам йирик салтанатлари бўлган Турк хоқонлиғи ва Хитой билан тифиз сиёсий ва дипломатик алоқалар олиб борди. Фарғонада бу сулоланинг бошқарув тепасига келиши водийда туркий аҳоли қатламининг янада кучайишига, иш юритиш ва ёзишмаларда қадимги турк-рун ва суғдий ёзувларни қўллаш каби хоқонликка хос анъананинг ёйилишига, танга-пул бостиришнинг йўлга қўйилишига ва туркий давлатчилик тизимининг чуқурроқ илдиз отишига шароит яратди.

Ғ. БОБОЁРОВ

ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ АШИНА СУЛОЛАСИНИНГ ФАРҒОНАДАГИ ТАРМОҒИ ТАРИХИГА ДОИР

Мақолада илк ўрта асрларда Фарғона водийсида бостирилган танга-пулларнинг сезиларли бир бўлаги Ғарбий Турк хоқонлиғи (568–740) билан тўғридан-тўғри ёки билвосита боғлиқ бўлганлиги таҳлил қилинган. Нумизматик материаллар ва ёзма манба маълумотлари асосида VII–VIII асрларда Фарғона водийсини Турк хоқонлиғига (552–744) тегишли Ашина хонадони бошқарганлиги кўрсатилган.

Калит сўзлар: илк ўрта асрлар, Фарғона, Турк хоқонлиғи, Ашина сулоласи, тангалар, ёзма манбалар.

Ғ. БАБАЯРОВ

К ИСТОРИИ ФЕРГАНСКОЙ ВЕТВИ ДИНАСТИИ АШИНА ЗАПАДНО-ТЮРКСКОГО КАГАНАТА

В статье изучена значительная часть монет, выпущенная в Ферганской долине в раннем средневековье, которая прямо или косвенно была связана с Западно-Тюркским каганатом (568–740). На основе нумизматических материалов и письменных источников показано, что в VII–VIII вв. в Ферганской долине доминировала династия Ашина, которая связана с Тюркским каганатом (552–744).

Ключевые слова: раннее средневековье, Фергана, Тюркский каганат, династия Ашина, монеты, письменные источники.

G. BABAYAROV

ON THE HISTORY OF THE FERGHANA BRANCH
OF THE ASHINA DYNASTY OF THE WESTERN
TURKIC QAGHANATE

The article represents the investigated considerable part of coins minted in Ferghana valley in the Early Middle Ages, for some extent were directly or indirectly connected to the Western Turkic Qaghanate (568–740). These numismatic materials and written sources show that in 7–8 cc. AD in Ferghana valley dominated the dynasty of Ashina belonged to the Turkic Qaghanate (552–744).

Key words: Early Middle Ages, Ferghana, Turkic Qaghanate, Ashina dynasty, coins, writing sources.

1-расм. Ғарбий Турк хоқонлиги билан боғлиқ “жабғу” (1), “хоқон” (Чоч: 2–4; Фарғона: 7–9; Самарканд: 10–12; Ўтрор: 13–15; Тўхористон: 17) ва “тегин” унвонли (5–6) тангалар

Г. ТАНИЕВА

ЯЛАНГТЎШ БАҲОДИРНИНГ БУХОРО ХОНЛИГИ СИЁСИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДАГИ ЎРНИ

XVII асрда яшаган Ялангтўш Баҳодирнинг (1576–1656) нафақат Ўзбекистон, бутун Ўрта Осиё халқлари, балки минтақанинг кўшни давлатлар билан бўлган сиёсий муносабатлари тарихида алоҳида ўрни мавжуд. У тарихий манбаларда ҳарбий билимни пухта эгаллаган саркарда, давлат бошқарувида фаол иштирок этган моҳир сиёсатчи, мадраса илмини олган зиёли, ҳашаматли иншоотлар қурдирган хомий каби сифатларни ўзида намоён қилган мураккаб тарихий шахс сифатида из қолдирган.

М.А. Абдураимов ўз тадқиқотида унинг *олчин** уруғига мансуб бўлгани ҳақида ёзади ва Муҳаммад Маъсум ва Муҳаммад Тоҳири Воҳиднинг “Тарихи оламаройи Аббоси” асарида келтирилган маълумот асосида дастлаб ўн тўққиз ёшида Бухоро хони Динмуҳаммадхон кўлига ҳарбий хизматга киргани ҳақида баён қилади¹. Демак, унинг фаолияти дастлаб ҳарбий юришларда катнашиш, исёнларни бостириш каби ишлар билан бошланган. У Маҳдуми Аъзам силсиласига доҳил бўлиб, шайх Ҳошимнинг (вафоти 1634 й.) муриди бўлган². Ялангтўш Баҳодирнинг ўзи ҳам Самарқанддаги Даҳбедда, Маҳдуми Аъзам қабрининг оёқ томонида дафн этилган.

1626 йилдан Самарқанд шахрини мустақил идора қила бошлаган Ялангтўш Баҳодир Нурота ҳокими оиласида туғилган. У Абдуллахон II даврида унинг хузурида 1590–1593 йилларда махсус ҳарбий машғулотлардан дарс олган. 1593–1595 йилларда Булунғур, Лойиш ва Каттақўрғонда туманбоши лавозимида фаолият юритган. Ялангтўш

* козоклар, бошқирд, Қозон татарлари, Крим ва Шимолий Кавказ нўғайлари, ко-рақалпок ва ўзбеклар таркибига кирган қадимий йирик туркий уруғ. Ўзбекистонда 1926 йилда Бухоро воҳаси (2525 нафар), Кармана атрофида (750 нафар), Қашқадарё куйи окимида (300 нафар) яшагани қайд этилган.

¹ Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. Том 2. Тошкент: Фан, 1970. 39-б.

² Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. Форсчадан А. Сагторий таржимаси. Тошкент: Камалак, 1991. 56-б.

Баходир 1595–1598 йилларда Бағдодда таълим олади. У ўзининг шижоатлилиги, истеъдодли ҳарбий бўлгани сабабли Тошкент ва Туркистонни 3 марта ҳарбий юриш натижасида бўйсундиради. Шунингдек, XVII асрда Бобурийларга тегишли бўлган Қобул вилоятига, яна Хуросон ва бошқа вилоятларга бир неча бор қилган муваффақиятли юришлари натижасида унинг қўлида жуда катта бойлик тўпланadi. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ялангтўш Баходир ана шу юришлар натижасида 3000 дан ортиқ қулларга эга бўлган. Бу қуллар Ялангтўш Баходирнинг кенг қўламда амалга оширган бунёдкорлик ишларига жалб этилган.

Бу барча омиллар Ялангтўш Баходир мавқеининг нафақат мамлакат ичкарасида, балки халқаро доирада ҳам ўсишига сабаб бўлган. Унга ҳадя ва совға-саломлар жўнатиш худди давлат хазинасига маблағ ажратиш билан тенг, деб қаралган. Масалан, Ҳиндистон, Қандаҳор, Хуросон вилоятларидан, қирғизлар, қалмиқлар ва козоқ йўлбошчилари томонидан, қашғар хонлари ва ҳатто Тибетдан ҳар йили унга қимматбаҳо совға-саломлар жўнатиб турилган.

У шу йўл орқали тўплаган бойлигини қўшин харажати, ер мулк сотиб олиш ва бинолар қурилиши каби ишларга сарфлайди³. Масалан, М.А. Абдураимов, О.Д. Чеховичлар томонидан тадқиқ этилган тарихий ҳужжатлардан аён бўладики, Ялангтўш Баходир катта ер-мулкка эга бўлган⁴. Масалан, унда Ялангтўш Баходирнинг 1606 йилда Хожа Ахрор авлодларидан Офаринкент туманига қарашли Яримтуғ ерини 4300 тангага, 1631 йилда Шаҳрисабздан 1100 таноб ерни 52 500 тангага сотиб олгани, шунингдек, 1645 йилда Самарқанднинг Шовдор туманидан Ашир Қушбеги ўғилларидан катта боғ ва ер харид қилгани, яна шу тумanning Ҳиндувон мавзесида катта ер мулкка эга бўлгани ҳақида баён қилинади.

Унинг вақф ҳужжатида ўзи 1646–1647 йилда қурдирган Тиллакори ва 1618–1619 йилда қурдирган Шердор мадрасалари учун ҳам 11 610 таноб суғориладиган ер, 8 та дўкон вақф қилиб берилгани қайд этилган⁵.

³ Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений ... 39-бет.

⁴ Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вып. I, Акты феодальной собственности на землю XVII–XIX вв. Тошкент, 1954. 3–7-бетлар, 24; Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений ... 39–40-бетлар.

⁵ Вяткин В.Л. О вақфах Самарқандской области, Самарканд, 1912 г. Справочная книга Самарқандской области. Вып. X. Т. 1912. 103-бет.

Ялангтўш Баҳодирнинг ўзи сотиб олган ер-мулкидан ташқари яна ҳукмдорлар томонидан берилган икто ерлари ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳақида Б.А. Аҳмедовнинг Балх тарихига бағишланган тадқиқотида батафсил маълумот берилган⁶. Муаллиф “Баҳр ал-асрор” асарининг Лондонда сақланадиган нусхасидаги далилларга асосланиб ёзадики, 1640 йилда Надр Муҳаммадхон Балх вилоятига қарашли Дарийи-суф ҳудудини Кахмерд, Молган билан бирга ва яна тулкичи, сайканчи зиренги, килеги, ҳазора-никудари каби уруғлар яшайдиган юртларни Ялангтўш Баҳодирга икто сифатида тақдим этган.

Ялангтўш Баҳодирнинг Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида, давлат бошқаруви ва мамлакатда сиёсий барқарорликни таъминлаш соҳаларида тутган ўрни ва бу борада амалга оширган тадбирлари хусусида кенгрок тўхталиш лозим. Бунинг учун ўрта асрларда ёзилган манбалардаги, шунингдек, Россиянинг ЦГАДА, АВПРИ (Главный архив) архивлари ҳужжатларидаги тарихий маълумотлар илмий муомалага тортилди. Б.А. Аҳмедов, М.А. Абдураимов, О.Д. Чехович, В.Л. Вяткин каби тадқиқотчиларнинг илмий ишларида қайд этилган хулосалардан ҳам фойдаланилди.

Баъзан Бухоро хонлиги тарихида шундай воқеалар содир бўлганки, унда юз берган ички сиёсий курашлар билан бирга ташқи сиёсат бир-бири билан қоришиб кетган. Буни Ялангтўш Баҳодир шахси тилга олинган тарихий воқеалар мисолида кўриб чиқамиз. Бундай тарихий далиллар Ялангтўш Баҳодирнинг Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида қандай ўрин тутганини янада аниқроқ англашга ёрдам беради.

Маълумки, XVII аср бошида Бухоро хонлигида Аштархонийлар вакиллари ўртасида ўзаро тахт талашиш авж олади. Бу курашнинг бир томонида давлат бошқарувида обрўсизланиб бораётган Бухоро хони *Вали Муҳаммад (1606–1611)*, иккинчи томонида эса *Надр Муҳаммадхон (1642–1645)* ва кундан кун сиёсий мавқеи ошиб бораётгани *Имомқулихоннинг (1611–1642)* тарафдор амирлари турар эди. Бу ҳақида тарихчи Б.А. Аҳмедов “Баҳр ал-асрор” асарида келтирилган тарихий маълумотлар асосида кенгрок маълумот беради. Хуллас, ўзаро кураш жараёнида 1611 йилда амирлардан Надр-бек, Бек ўғли, Муҳаммад Боқи калмоқ ҳамда Хожа Ҳошим (Маҳдуми Аъзам Косонийнинг набираси) лар қаторида Ялангтўш Баҳодир ҳам ўз ҳарбий қўшини билан Вали Муҳаммадхон томонидан Имомқулихон томонга ўтиб кетади⁷.

⁶ Аҳмедов Б.А. История Балха (XVI – первая половина XVIII в.). Тошкент: Фан, 1982. 47-бет.

⁷ Аҳмедов Б.А. История Балха... 105-бет.

Катта ҳарбий кучга эга амирларнинг бундай қарори сиёсий курашда Имомқулихон учун ғалаба келтирган эди. Қўли калта келган Вали Муҳаммадхоннинг эса ўз оиласи ва бир қанча амирлар билан Чоржўй орқали Эронга қочиб кетишдан бошқа чораси қолмайди. 1611 йилнинг февраль ойи охирларида бир қанча амирлар ва дин раҳнамолари *Имомқулихон*ни оқ наमतга ўтқизишиб хон қилиб кўтаришади. Бу нуфузли амирлар орасида бўлган Ялангтўш Баҳодирнинг таъсири жуда катта эди. Худди шу йили Надр Муҳаммадхон Балх вилоятига ҳукмронлик қилишга тайин этилади. Демак, катта ҳарбий кучга эга Ялангтўш Баҳодирнинг Вали Муҳаммадхон хизматидан кетиши унинг муваффақиятсизликка учрашига сабаб бўлган бўлса, Имомқулихон томонида туриб курашиши эса унинг тахтга ўтириши учун хизмат қилган.

Воқеалар ривожининг кейинги жараёнларида ҳам сиёсий воқеалар Ялангтўш Баҳодирнинг фаол иштироки билан кечганига гувоҳ бўламиз. Масалан, Эронга шоҳ Аббос хузурига қочиб борган собик ҳукмдор Вали Муҳаммад шоҳдан Бухоро тахтини қайтариб олиш учун ёрдам сўрайди. Бунга жавобан шоҳ Аббос ўзининг 80 минг ҳарбий қисмларини Вали Муҳаммадхоннинг Имомқулихонга қарши кураши учун сафарбар этади, дейилади тарихий манбаларда⁸. Эрон кўшинининг Бухорога келаётганидан хабар топиб, чўчиб кетган ёш ва тажрибасиз Имомқулихон муваффақиятсизликка учраса Балхга қочишни мўлжаллаб, Қаршига бориб ўрнашади. Мана шу вазиятда Ялангтўш Баҳодирнинг яна асосий сиёсат саҳнасига чиққанини кўрамиз. Б. Аҳмедовнинг ёзишича, бу вақтда Самарқандда Ялангтўш Баҳодир вазиятни ўз назоратига олади. У Шуқурбий сарой билан бирга барча амир ва руҳонийларни Эронга қарши курашда Имомқулихонни қўллаб-қувватлашга чақиради. Ялангтўш Баҳодир Қаршидан Имомқулихонни Самарқандга олиб келади. Улар умумий душман ҳужумини бар-тараф этиш учун биргаликда ҳаракатни бошлайди⁹. Бу ўринда гувоҳи бўламизки, Ялангтўш Баҳодир нафақат барча амирлару дин ахлини ва ҳатто ҳукмдорни ҳам умумий душманга қарши курашда **“бошини бириктира олган”** моҳир сиёсатчи сифатида намоён бўлади. Бундан ташқари, бу далиллар унинг юрт тинчлиги хавф остида қолган вақтда тез ва тўғри қарор чиқара олиш қобилиятига ҳам эга бўлганидан далолат беради.

⁸ Муҳаммад Юсуф мунши. Муқимханская история. Перевод с перс-таджик., примечания и указатели А.А. Семенова. Тошкент, 1956. 81–82-бетлар.

⁹ Аҳмедов Б.А. История Балха ... 107-б.

Имомқулихон билан Ялангтўш Баҳодир мудофаа ишини биргалликда бошлаган вақтда Эрон кўшини Самарқанд шаҳри яқинидаги Зарман мавзесига келиб тўхтаган эди. Кучлар тенг бўлмагани сабабли Имомқулихон, Ялангтўш Баҳодир ва бошқа нуфузли амирлар қозок хонлари Абулай султон ва Ишим султонлардан ёрдам сўрайди. Ёрдамга келган ҳар икки қозок султонлари ўзларининг кам сонли аскарларини Самарқандга ёрдамга жўнатиб, асосий аскарлари билан Мовароуннаҳр шаҳар, қишлоқларини талашга киришади. Қизиғи шундаки, Вали Муҳаммадхон ҳам қозок султонларидан ҳарбий ёрдам сўраган эди. Воқеалар давомидан аён бўладики, Имомқулихон Ялангтўш Баҳодир ва бошқа амирлар ёрдамида ҳар икки душман – ҳам қозоклар, ҳам эрон кизилбошлари устидан ғалаба қозонади: Абулай султон Самарқанд атрофидаги қишлоқ ва мавзеларни талаб, Туркистонга қайтиб кетади. Лекин Имомқулихон хануз Миёнқолда турган Ишим султон хавфини бартараф этиш масаласида яна Ялангтўш Баҳодир ва Шуқурбий сарой билан маслаҳатлашишга мажбур бўлади. Уларнинг маслаҳати билан Ишим султонга Тошкент, Туркистон ва унинг атрофидаги ерларни бериб, қозоклар хавфини ҳам бартараф этишга муваффақ бўлади¹⁰. Демак, давлатда ташқи душманлар билан бўлган курашда юзага келган танг ҳолатларда ҳукмдорлар тез-тез Ялангтўш Баҳодирнинг фикри билан ҳисоблашиб турган.

Бу вақтда Мовароуннаҳр ва Балхда Аштархонийлар давлатининг сиёсий барқарорлигига тўсиқ бўлган яна бир тарихий шахс – Вали Муҳаммадхоннинг ўғли Рустам султон масаласи ҳам Ялангтўш Баҳодир иштирокисиз ҳал бўлмайди. Б. Аҳмедов тадқиқотида “Баҳр ал-асрор” асарида баён қилинган бу ҳақдаги маълумотлар таҳлил қилиб ўтилган. Унинг ёзишича, собиқ ҳукмдор Вали Муҳаммадхон Эрон томонга қочаётиб ўғли Рустам султонни Марвда қолдириб кетади¹¹. У ҳам Эрон қўллаб-қувватлаб туриши эвазига Убеҳ ва Шафелон вилоятларида жойлашиб олиб, 1612–1622 ва 1631 йиллар оралиғида Балх, Сейстон, Фарах, Шибирғон, Андхуй, Чечекту ҳудудларига тез-тез хужум қилиб, мамлакат тинчлигини бузиб турган эди. Надр Муҳаммадхон Рустам султон муаммосини ҳал қилиш учун Эрон билан бир неча бор ўрнатган элчилик алоқалари ҳам ҳеч қандай фойда бермагач, 1623 йилда Ялангтўш Баҳодир бошчилигидаги кўп сонли кўшинни унга қарши жўнатади. Рустам султон яна Эронга қочиб кетади ва натижада

¹⁰ Аҳмедов Б.А. История Балха ... 107-б.

¹¹ Аҳмедов Б.А. История Балха ... 202–205-бетлар.

1631 йилгача Аштархоний хонлари у билан боғлиқ муаммодан холи бўлади.

Лекин 1631 йилда Рустам султон яна Балхнинг жануби-ғарбий худудларига хужум қилади. Бу сафар ҳам унга қарши жўнатилган ҳал қилувчи ҳарбий кучларга Ялангтўш Баҳодир бошчилик қилади. Бу сафар у Меручак қалъасида Рустам султон кучларини камал қилади ва шу йўл билан муаммони ҳал қилишга эришади. Хуллас, Рустам султоннинг Балхга хирож тўлаш шарти билан икки ўртада тинчлик битими тузилиб, камал бекор қилинади.

Аштархонийлар давлатидаги Валимуҳаммадхон ва унинг ўғли Рустам султон билан боғлиқ ички сиёсий муаммолар ҳамда Эрон давлати билан айнан шу шахслар алоқадор бўлган ташқи сиёсат масалалари Ялангтўш Баҳодирнинг фаол ҳаракати билан ҳал қилинади.

Шунингдек, тарихий далиллар, аниқроғи 1932 йилда чоп этилган тарихий ҳужжатлар тўпламига 40, 41, 42-рақамлар билан киритилган Россиянинг Қадимги актлар марказий давлат архивининг 1640 йилга доир учта тарихий ҳужжатларида Ялангтўш Баҳодирнинг исми тилга олинган¹². Бу ҳужжатлар Балх элчиси Хожа Иброҳим томонидан Москвага подшо Михаил Федорович хузурига олиб келинаётган расмий ёрлиқлар бўлиб, уларнинг мазмунидан аён бўладики, 1638 йилда Балхдан Россияга келаётган аввалги элчилик қарвони Манғишлоқ атрофида Дайчин бошчилигида қалмоқлар томонидан таланган. Балхдан жўнатилган мазкур ёрлиқларнинг иккинчисида Россия ҳукуматига ана шу қароқчи қалмоқларга қарши биргаликда курашиш таклифи билдирилган эди. Бу тарихий ҳужжатлар Б.А. Аҳмедов томонидан 1982 йилда Балх тарихига бағишлаб нашр этирилган тадқиқотда ҳам таҳлил қилинган¹³. Унда агар бу таклифга *“Москва ҳукумати”* розилик билдирса, Имомқулихон Эмба атрофида Ялангтўш Баҳодир (ҳужжатда унинг исмидан кейин *“оталиқ”* атамаси ёзилган, чунки у муайян вақт оталиқ вазифасини ҳам бажарган) бошчилигидаги ўн икки нафар амирларни 50 минг ҳарбийлари билан бирга жўнатишга тайёр эканлиги ҳақида маълум қилинган.

Демак, Ялангтўш Баҳодир нафақат Бухоро хонларига, балки қайсидир маънода хонликка тобе бўлса-да, аслида мустақил идора этиладиган Балх ҳукмдорларига ҳам хизмат қилган. Улардаги мазмун

¹² Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Вып. 3. Ч. 1. Л., 1932. Док. №. 40, 41, 42. 151–154-бетлар.

¹³ Аҳмедов Б.А. История Балха... 212-б.

Ялангтўш Баходирнинг хатто Балх хукмдорларининг ҳам бошқа амирларга бош бўлган энг тажрибали саркардаси саналганидан далолат беради.

Бухоро хонлигида Имомкулихондан кейин тахтга ўтирган **Надр Мухаммадхон** даврида ҳам давлатда Ялангтўш Баходирнинг таъсири катта бўлган. Бу унинг ўз хаёти давомида иккинчи хукмдор билан Бухоро хонлигидаги сиёсий барқарорликни таъминлаш учун бирга ҳаракат қилганини кўрсатади. Хусусан, Имомкулихон хукмронлигининг охирида кексайиб кўзи ожиз бўлиб колганида Ялангтўш Баходир бошчилигидаги кўпчилик амирлар Балх вилоятида хукмронлик қилаётган Надр Мухаммадни Бухорога чакириб олади ва уни олий хокимият тахтига ўтказишади¹⁴. Бундан кўринадики, Ялангтўш Баходир ўз фаолиятида давлат бошқарувидаги сиёсий барқарорликни сақлашга алоҳида эътибор қаратган. Бошқарувчилик лаёқатини йўқотиб бораётган хукмдор ўрнига бошқа бир теран фикрловчи, соғлом шахсни қўйиш лозим, деб ҳисоблаган. Бу борада амалий натижаларга эришган ҳам.

Ялангтўш Баходирнинг кейинги хукмдор Надр Мухаммадхон қўл остида хизмат қилган давридаги сиёсий, ҳарбий фаолияти хусусида Б.А. Аҳмедов “Тарих-и салатин-и манғитийа” асарида келтирилган маълумотларга асосланиб ёритиб берган. Хусусан, унинг қайд этишича, 1645 йилда Бухоро амирлари Хўжандда Надр Мухаммадхонга қарши кўзғолон кўтаради. Унга Ялангтўш Баходир бошчилик қилган. Кўзғолончилар ёнига битим тузишга жўнатилган Абдулазиз султонни Ялангтўш Баходир бошчилигидаги амирлар туткин қилиб, Бухоро томонга юриш бошлайди ва Октепа деган жойда Абдулазизни хон деб эълон қилишади. Шу тарзда Бухоро шахри уч ой камал қилинади ва Надр Мухаммадхон шаҳардан чиқиб кетишга мажбур бўлади¹⁵. Демак, бу мисоллардан Ялангтўш Баходирнинг ўз даврида хонлар ўртасидаги тахт талашиш жараёнида ва хукмдорлар алмашинувида ҳам ҳал қилувчи сиёсий таъсирга эга бўлганини кўраимиз.

1993 йилда нашр қилинган “Ўзбекистон тарихи”нинг 3-томида Надр Мухаммадхоннинг ҳаж сафарига жўнаши ва бунинг айрим сабабларига доир маълумотлар мавжуд¹⁶. Хусусан, унда Надр Мухам-

¹⁴ Аҳмедов Б.А. История Балха... 109-б.

¹⁵ Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (письменные памятники). Тошкент: Фан, 1985. 136-б.

¹⁶ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века). Том III. Тошкент: Фан, 1993. 62-б.

мадхоннинг тахтда кўп вақт ўтирмагани, фитначи амирлар Қарши атрофида шикорда юрган Надр Муҳаммадхоннинг ўрнига унинг ўгли Абдулазизни тахтга ўтқизишгани, бу вақтда Ҳиндистон ҳукмдори Шохжаҳон Балхни босиб олгани, орадан икки йил ўтиб хоннинг яна Балхни қайтариб олгани, лекин 12 нафар ўғил ва юқори табақа вакиллари билан келиша олмагани ва бунинг оқибатида ҳаж сафарига жўнагани, йўлда вафот этиши каби маълумотлар қайд этилган.

Бизни қизиқтирган масала айнан Бобурий ҳукмдор Шохжаҳоннинг Надр Муҳаммадхондан Балхни тортиб олгани ва бу вилоятни Бухоро хонлигига қайтариш жараёни билан боғлиқ сиёсий ҳаракатлардир. Чунки айни шу жараёнларда Ялангтўш Баҳодирнинг асосий сиёсий майдондаги фаолияти намоён бўлади. Бу ҳақида 1646 йилга доир тарихий бир ҳужжат мазмунида жуда батафсил маълумотлар қайд этилган. Россия Федерациясининг Москва шаҳрида жойлашган Қадимги актлар марказий давлат архивининг Россия–Эрон алоқаларига доир “Посольский приказ” фондидаги 2-йиғма жилддан жой олган бу ҳужжат¹⁷ Балх, Хива ва Бухорога жўнатилган рус элчиси Анисим Грибовнинг ҳисоботи бўлиб, унда Ҳиндистон шоҳи Шохжаҳон билан Бухоро хони Абдулазизхон ўртасида Балх вилоятининг талаш ҳудудга айлангани ва бу талаш Ялангтўш Баҳодир амалга оширган тадбирлар туфайли барҳам топгани ҳақида ҳикоя қилинади.

Ушбу тарихий ҳужжатнинг мазмунини таҳлил қилиш натижасида аён бўладики, Анисим Грибов 1646 йилнинг ноябрида Россиядан Исфажонга келганида у ерда Машҳаддан Эрон шоҳи ҳузурига жўнатилган Аллоқули исмли чопар билан кўришади ва куйидаги маълумотларни айнан шу чопардан эшитиб ўз ҳисоботига ёзиб кўяди. Унда қайд этилишича, Ҳиндистон ҳукмдори Шохжаҳон Надр Муҳаммадхондан Балхни тортиб олиб, у ерга ўз кўшинини жойлаштиради. Бундан хабар топган Абдулазизхон ва унинг “*яқин кишиси*” (ҳужжатда айнан шундай ёзилган ва унинг исми “*Ялантеш князь*” шаклида берилган) Ялангтўш Баҳодир Бухородан Балхга келади ва шаҳарни қамал қилади. Шу вақтда Шохжаҳон Балхдаги ўз одамларига 30 минг хўкизга ортилган озиқ-овқат ва маблағ жўнатган эди. Ялангтўш Баҳодир бу карвонни Балхга ўтказмай ушлаб қолади ва одамларини кириб ташлайди. Бу вақтда Эрон шоҳи ҳузурига кочиб кетган Надр Муҳаммадхон Эрон

¹⁷ Из статейного списка русского посла в Балх, Хиву и Бухару А. Грибова. 1646 г. ноября 26 – 1648 г. не ранее июня 25. / Русско-индийские отношения в XVII в. Сборник документов. Москва, 1958, Док. №. 32. 74–82-бетлар.

кўшини билан Машхад яқинида вазиятни кузатиб турган эди. Балхда камалда озик-овқатсиз қолган Ҳиндистон кўшини Надр Муҳаммадхонга яширин элчи жўнатиб, Балхга келса шаҳарни унга жангсиз топшириши ҳақида хабар беради. Бундан хабар топган Ялангтўш Баходир Надр Муҳаммадхонга Балхга келмаслигини ва Машхад яқинида туришини *“бўяради”*. Шу вақтда Балхдаги хиндлардан Ялангтўш Баходир хузурига ҳам элчи келиб, унга Балх атрофидан тезроқ кетиши, Абдулазизхонни ҳам ўзи билан олиб кетиши, бу иши учун унга 30 минг хўкизга ортилган мол-мулк тақдим қилиниши таклифини баён қилади. Ялангтўш Баходир хиндларнинг бу таклифига рози бўлмайди ва Балх атрофидан кетмаслигини, қачонки Балхни қайта қўлга киритса, у ердаги мол-мулк билан бирга хиндларнинг боши ҳам унинг қўлида бўлажаги ҳақида жавоб юборади.

Ҳужжатда баён қилинган воқеаларнинг кейинги ривожиди Ялангтўш Баходир шахсининг бошқа кирралари ҳам очилиб боради. У ва Абдулазизхон Балх қамалидан воз кечмай турган бир вақтда уларнинг хузурига Бухородан чопар келиб, қозоқ урдаси Янгир султоннинг Тошкентдан Бухоро ҳудудига томон кириб келаётгани ҳақида хабар беради. Шунда Балх қамалида бўлган Бухоро кўшини иккига ажратилади. Ялангтўш Баходир бошчилигидаги биринчи қисм Балх қамалини давом эттириб, хинд кўшинига қарши туриш учун қолади. Иккинчи қисми эса Абдулазизхон бошчилигида қозоқларга қарши туриш учун Бухорога жўнаб кетади. Шу вақтда Ялангтўш Баходир билан хинд кўшинлари ўртасида Балх учун жанг бошланади. Кучлар тенг эмаслигини англаган Ялангтўш Баходир Бухорога Абдулазизхонга чопар жўнатиб, қозоқлар билан жанг қилмасдан битимга келишишни ва у билан яраш битими тузишни ва тезда Балхга ёрдамга келишини маслаҳат беради. Абдулазизхон Ялангтўш Баходир кўрсатмасига биноан қозоқ султонлари билан битимга келишиб, ўзаро иттифоқчиликда Балхга қозоқ кўшинларини ҳам сафарбар этилишига эришади ва Ялангтўш Баходирга ёрдамга етиб қолади.

Шундай қилиб, Ялангтўш Баходир Балх учун Ҳиндистонга қарши кураш мақсадида Бухоро-Қозоқ улуси ва яна Эрон ўртасидаги харбий иттифокни ташкил этишга муваффақ бўлади. Ва ниҳоят кучларнинг бирлашуви натижасида Балхдан Ҳиндистон кўшинини хайдаб юборишга эришилади ва Машхад яқинида турган Надр Муҳаммадга яна Балх вилояти топширилади. Абдулазизхон ва унинг содик тарафдори Ялангтўш Баходир эса яна Бухорога, қозоқ султони Янгир султон Тошкентга қайтиб кетади.

Шунингдек, Ялангтўшбий Баходир бошқа нуфузли амирлар қаторида хонларни бирор манзилда тантанали кутиб олиш ёки кузатиб бориш жараёнида ҳам фаол қатнашган. Масалан, “Бахр ал-асрор” асари муаллифининг ёзишича, 1639 йилда Имомқулихоннинг фармонида кўра Қарши яқинидаги Файзобод кишлоғи ёнида Надр Муҳаммадхонни тантанали кутиб олиш учун Нодир девонбеги, Муҳаммадёрбек чухра оғаси каби нуфузли амирлар қаторида Ялангтўшбий Баходир ҳам жўнатилган эди¹⁸.

Хуллас, юқорида таҳлил қилинган тарихий далиллар шуни тасдиқлайдики, Ялантўш Баходир хонлик сиёсий барқарорлиги йўлида қатъий ва тўғри қарорлар қабул қилган сиёсий арбоб, бу борада ҳукмдорларга тўғри йўлни кўрсата олган маслаҳатчи, қўшни давлат сиёсий доиралари билан манфаатли келишувлар ва музокаралар олиб бора олган мохир дипломат бўлган. У катта нуфузга эга бўлган адолатли, ватанпарвар сиёсатчи сифатида бир эмас, учта аштархоний ҳукмдорлар – Имомқулихон, Надр Муҳаммадхон ва Абдулазизхонлар даврида давлат бошқаруви, унинг хавфсизлиги ва сиёсий барқарорлигини сақлаш йўлида фидокорона хизмат қилган тарихий шахсдир.

Унинг кўпқиррали фаолиятини тадқиқ этиш орқали XVI асрнинг охири ва XVII аср ўрталарида Бухоро хонлигининг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини, Ўзбекистон архитектурасининг XVI–XVII асрга доир тарихини, Аштархонийлар даврида Ўрта Осиёда кечган гео-сиёсий жараёнлар тарихини, Ўзбек давлатчилиги тарихининг турли масалаларини, ўша даврда Бухоро хонлиги юритган ташқи сиёсат ва халқаро муносабатларини янада кенгрок ўрганиш мумкин бўлади.

Ялангтўш Баходир сингари йирик тарихий шахсларнинг фаолиятини илмий жиҳатдан ўрганиш масаласига алоҳида эътибор қаратилса, Республиканинг барча таълим муассасаларида Амир Темур, Жалололдин Мангуберди, Ялангтўш Баходир каби саркардаларнинг ҳарбий фаолиятини ўрганиш учун алоҳида дарс соатлари ажратилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

¹⁸ Ахмедов Б.А. История Балха ... 176-б.

Г. ТАНИЕВА

ЯЛАНГТЎШ БАХОДИРНИНГ БУХОРО ХОНЛИГИ СИЁСИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДАГИ ЎРНИ

Ушбу мақолада Самарқанд хоқими, моҳир ҳарбий саркарда, сиёсатчи-дипломат Ялангтўш Баҳодирнинг (1576–1656) Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида, давлат бошқарувида, мамлакатда сиёсий барқарорликни таъминлаш соҳаларида тутган ўрни ёритилган. У маҳаллий манбалар, Россия архивлари ҳужжатларидаги тарихий маълумотларга ҳамда бир қанча тадқиқотлар ҳулосаларига асосланган ҳолда бажарилган.

Калит сўзлар: Ялангтўш Баҳодир, давлат бошқаруви, сиёсий, Бухоро, Аштархонийлар, Балх, ҳарбий, Эрон, козоқлар, хонлик.

Г. ТАНИЕВА

РОЛЬ ЯЛАНГТУША БАХАДИРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ БУХАРСКОГО ХАНСТВА

В данной статье рассмотрена роль хакима города Самарканда, искусного военачальника и политика-дипломата Ялангтуша Бахадира (1576–1656) в политической жизни Бухарского ханства, государственном управлении и в сфере обеспечения политической стабильности. Работа основана на местных письменных источниках, документах российских архивов.

Ключевые слова: Ялангтуш Бахадир, государственное управление, политический, Бухара, Аштарханиды, Балх, военный, Персия, казахи, ханство.

G. TANIYEVA

**THE ROLE OF YALANGTUSH BAKHADUR IN PROVIDING
POLITICAL STABILITY OF BUKHARAN KHANATE**

This article considers the role of Yalangtush Bakhadur (1576–1656), who was governor of Samarkand, skilful military leader and politician-diplomat, representing his role in political life, the power management, providing political stability of Bukharan khanate. The work based on local writing sources, documents of Russian archives and number of scientific researches.

Key words: Yalangtush Bakhadur, state management, political, Bukhara, Ashtarkhanids, Balkh, military, Persia, Kazakhs, khanate.

Д. САЙФУЛЛАЕВ

ФРАНЦИЯ ВА ГЕРМАНИЯ ДАВЛАТЛАРИ МАДАНИЙ ДИПЛОМАТИЯСИ ВА УНИ ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Маданий дипломатия тушунчаси

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, замонавий халқаро муносабатларда янги – “маданий дипломатия” тушунчаси шакллана бошлади. Маданий дипломатия маълум бир давлатнинг хорижий мамлакатлар билан маданий алоқаларини ривожлантиришга, маданияти, тили ва кадриятларини тарғиб қилишга, халқаро аудио визуал воситалар орқали жозибадор киёфасини яратишга хизмат қилади. Бу эса давлатнинг халқаро майдондаги таъсирини кучайишига имкон яратади. Бундай шароитларда маданият алоҳида долзарблик касб этади, маданий-инсонпарварлик сиёсати замонавий давлатлар ташқи сиёсатининг ажралмас бўғинига айланади.

Замонавий ташқи ва ички сиёсатда ҳар қандай ибора сингари маданий дипломатия ибораси ҳам қўлланилишида ўзининг кенг ва тор мазмунига эга. Кенг маънода у ташқи маданий сиёсат сифатида қўлланилади. Бу ерда миллий маданият намуналарини яратиш ва уларни хорижий аудиторияга етказиш, шунингдек, давлатнинг ташқи сиёсати маданий йўналишини қўллаб қувватлаш учун ишлаб чиқиладиган ҳукукий меъёрлар, мафкуравий кўрсатмалар, амалий чора-тадбирлар тизими сифатида тушунилади¹.

Гарчи “Маданий дипломатия” атамаси XX асрда муомалага кирганига қарамай, у айрим усуллари ва воситалари маданий таъсири шаклида инсониятнинг бутун тарихи давомида қўлланиб келинган. Хусусан, бу ўзга мамлакатлар ҳудудлари турли йўллар билан эгалланганлигида намоён бўлган. Ишғол қилинган ҳудудларда куч ишлатиш билан бир қаторда, давлатнинг мафкураси ва маданияти ҳам тарқатилган.

Шунингдек, давлатларнинг дипломатиясини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнида ўзаро маданий муносабатлар унсури сифа-

¹ Козлов Л.Е. Культурная дипломатия как ресурс регионального развития // Ойкумена. 2017. № 1. 19-6.

тида аҳамиятли омил бўлганлигини рад этиб бўлмайди. Масалан, бундай мамлакатларнинг тасарруфида бўлган Марказий Осиё давлатлари ва худудларига назар ташланса, ўзбек дипломатияси ривожланиши тарихида маданий алмашувларда шундай унсурларни кузатиш мумкин².

Замонавий маданий дипломатиянинг институционал шаклланиши XIX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. “1871 йилда кучайиб бораётган Германия билан урушда қақшаткич мағлубиятга учраган Франция ўз худудларининг бир қисмини йўқотди. Узоқ вақтга қадар мустамлакалар устидан назорат қилиш ва халқаро тил сифатида француз тилини илгари суришга таянган французча ташқи сиёсатнинг бутун парадигмаси таҳдид остида қолди. Бу руҳи синдирилган аҳолида бетарафлик даражасининг пасайиши ташқи сиёсий вазиятга ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Германия қудратининг янада мустақамланиши эса, ҳарбий ўзиб кетишга бўлган ҳар қандай интилишни йўққа чиқарди. Аммо нажотбахш ечим топилди. 1883 йилда халқаро муносабатлар тарихида илк маданий институт яратилди. У “Alliance Francaise” (“Француз Иттифоқи”) номини олди. Унинг расмий таъсисчилари давлат эмас, балки хусусий шахслар эканлиги қизиқарли ҳолдир. Янги ташкилотнинг асосий вазифаси француз тили ва адабиётини хорижда омалаштириш бўлиб, қабул қилувчи мамлакатларда тил ўргатиш курсларини очиш ҳамда француз тилидаги адабиётларни нашр қилишни назарда тутган”³.

Вақти келиб француз тилининг тарқалишида ҳамда унинг Африка минтақасидаги кўплаб минтақаларда давлат тилига айланишида “Альянса Франсэз”нинг роли катта бўлди. Бу 1970 йилга келиб, Францияда 57 давлатни бирлаштирган француз тилида сўзлашувчи мамлакатлар ташкилоти “Франкофония”ни тузишга ва шу тарзда бугунги кунга қадар жаҳондаги ўз геосиёсий таъсирни сақлаб қолишга имкон берди. Шунга ўхшаш жараёнлар Испания сиёсатида ҳам кузатилди ва бу сиёсат оқибатида испан тилида сўзлашувчи мамлакатлар иттифоқи – “Хиспанидад” юзага келди.

² Багафсилроқ қarang: Ртвеладзе Э., Саидов А. Ўзбекистон худудида энг қадимги даврда дипломатик муносабатларнинг ривожланиши. Тошкент, 2001; Ўзбекистонда элчилик хизмати тарихидан: талқин ва таҳлил: Респ. илмий-амалий конф. мат-ри. Тошкент, 2016; Хидоятлов Г.А. Основы дипломатии. Ташкент, 2002; Ўзбек дипломатияси тарихидан / М.М. Хайруллаевнинг умумий таҳрири остида. Ташкент, 2003; Сайфуллаев Д.Б. Формирование и развитие дипломатии Узбекистана в период независимости. Автореф. дисс... канд. ист. наук. Тошкент, 2017.

³ Павловский Б. Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» и проводник национальных ценностей // <http://eurasian-studies.org/archives/2034>

Турли даврларда Россия империяси, Совет иттифоқи ва АҚШ, (хозирги вақтда Хитой) томонидан бошқача ёндашув қўлланилди. Мазкур ёндашувда жамиятнинг кўп миллатлилиги боис ташқи оламга узатиладиган объект сифатида нафақат тилнинг ўзи, балки тил тузилишида ҳам мавжуд бўлган кадриятларнинг умумий тизими юзага чиқди. Бундай ёндашувни Италия ўзи учун танлади. Чунки у хорижий давлат томонидан яхши институтлаштирилган ва мувофиқлаштириладиган маданий кириш таъсирини биринчи бўлиб ўзида хис этди. 1889 йилда Societá Dante Alighieri (Данте Алигьери жамияти) яратилди. Унинг вазифаси фақатгина Италия тилини эмас, балки “бутун италянча тамаддун”ни тарқатиш сифатида белгиланди (бир қатор европа тилларида “цивилизация” сўзи рус тилидаги “маданият” сўзига ўхшаш эканлигини таъкидлаш жоиз)⁴.

Франция давлати маданий дипломатияси

Европанинг етакчи мамлакатларидан бири – Франция маданий дипломатияга мамлакат ташқи сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қараб келган. Бу унинг жаҳоннинг кўплаб давлатлари билан дўстона муносабатларни сақлаб туришида намён бўлмоқда. ХХI асрдан бошлаб эса маданий дипломатия Франция ташқи сиёсатининг асосий бўғинига айланди.

С.А. Малороссиянованинг фикрига кўра, бугунги босқичда Франция хорижда маданий сиёсат олиб боришнинг аниқ ишлаб чиқилган тузилмаси ва дастурига эга бўлган ягона мамлакатдир. Айнан шу боис бу давлатда маданият ва сиёсат чамбарчас ўзаро алоқага эга⁵.

1883 йилда вужудга келган ва узоқ вақт давомида муваффақиятли ташқи сиёсат олиб бораётган жамоатчилик ташкилоти сифатидаги “Альянс Франсез”нинг халқаро тармоғи жаҳоннинг 146 мамлакатига 800 дан ортиқ ташкилотларга эгадир. Турли миллатларга мансуб бўлган 500 000дан ортиқ киши “Альянс Франсез”да француз тилини ўрганмоқда⁶. Унинг фаолияти асосий йўналишлари: маданий ҳамкорлик; университетларда талабалар ва ўқитувчилар билан алмашувни амалга

⁴ Павловский Б. Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» и проводник национальных ценностей // <http://eurasian-studies.org/archives/2034>

⁵ Малороссиянова С.А. Эволюция и перспективы развития культурной дипломатии Франции // Современные научные исследования и инновации. 2014. № 3 // <http://web.snauka.ru/issues/2014/03/31654>.

⁶ “Альянс Франсез” бутун жаҳон бўйлаб фаолият юритадиган тармоқ. // “Альянс Франсез” ташкилотининг Тошкентдаги ваколатхонасининг расмий сайти // <http://af-tachkent.uz/index.html>.

ошириш; бугун жаҳонда француз тилини тарқатиш; Франция маданиятини оммалаштиришга йўналтирилган кўргазмалар, ярмаркалар, форумлар, фестиваллар ўтказиш; маданият, таълим ва фан соҳасида ҳамкорликка қаратилган.

Француз тилини оммалаштириш билан шуғулланувчи асосий ташкилотлардан бири Франкофониядир. Ҳисоб-китобларга кўра ер қуррасининг турли бурчакларида истиқомат қилувчи 220 млн.га яқин франкофонлар мавжуд. Ташкилот 1970 йилда тузилган бўлиб, унинг мақсади француз тили асосида мамлакатларни жипслаштириш эди. Бу ташкилотга дунё давлатларининг уч гуруҳи: француз тили она тили бўлган мамлакатлар (Франция, Бельгия, Швейцария); французчада билим бериладиган мамлакатлар (Франциянинг Африкадаги собик мустамлакалари) ҳамда француз тили маданият тили саналган мамлакатлар (Арманистон, Руминия) аъзо бўлган.

Бу ерда Франция етакчи сайёҳлик мамлакати эканлигини таъкидлаш жоиз. Ўзининг бой ўтмиш тарихи, анъаналари, санъат соҳасидаги ютуқларига таянган ҳолда у сайёҳлар учун ўта жозибадор мамлакат ҳисобланади. Турли баҳоларга кўра, ҳар йили 100 млн.га яқин киши бу ерга ташриф буюради. Французлардаги маданият ва санъатга бўлган интилиш француз дипломатиясига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Бу фақат маданий дипломатиягина эмас, балки ўзининг назокати билан ҳам машҳур бўлган дипломатиядир. Ўз маданиятига, фан, адабиёт, тасвирий санъат ва бошқа кўплаб соҳалардаги ютуқларга нисбатан катта кизикиш фақатгина французларда эмас, балки бугунги Францияда истиқомат қилаётган кўплаб мигрантларда ҳам кузатилмоқда. Кўпмаданиятлилик ва ўз мамлакати билан ғурурланиш Франция маданий дипломатиясининг янгича “кўникмалари”ни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Франция билан Ўзбекистоннинг маданий алоқалари Ватан тарихи саҳифаларидан жой олган. Маълумки, буюк аждодимиз Амир Темур Франция қироли Карл IV билан ўзаро ҳамкорликка оид ёзишмалар олиб борган. Бугунги кунда ҳам ушбу анъаналар бардавом – икки мамлакатнинг бой тарихи, адабий алоқалари, илм-фан соҳасидаги муносабатларини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи катор дастурлар ишлаб чиқилиб, муваффақиятли амалга оширилмоқда⁷.

⁷ Маматова Д. Ўзбекистон–Франция: асрий ҳамкорлик изидан // Ўзбекистон миллий ахборот агентлигининг расмий сайти. // <http://uza.uz/oz/society/-uzbekiston-frantsiya-asriy-amkorlik-izidan-08-10-2018>

Франция томонидан Ўзбекистонда француз маданий дипломатия-сини “Виктор Гюго” Франция маданият маркази, “Тошкентдаги француз мактаби”, “Тошкентдаги француз альянси” сингари ташкилотлар ўз фаолияти мисолида намоён этмоқда.

Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб 1997 йилда Тошкентда француз мактаби ўз фаолиятини бошлаган. Француз тилига кизикувчиларга юқори сифатли таълим бериш мақсадида очилган ушбу мактаб бугунги кунда Ўрта Осиёдаги ягона француз мактаби саналади. 2001 йилдан бошлаб Тошкентдаги француз мактаби АЕФЕнинг расман эътироф этилган ҳамкоридир. Ушбу мақом нафақат французча ўқитиш моделига мосликни, шунингдек, олиндиган билим сифатини кафолатлайди⁸.

Ўзбекистондаги Франция элчихонасининг ҳомийлиги остида ушбу мактаб французча давлат таълимини хорижда тарқатиш ишига хизмат қилмоқда. Мазкур таълим муассасасида 100 дан ортиқ талабалар билим олмоқда. Улардан 70 фоизини Ўзбекистон фуқаролари ҳамда 10 га яқин турли миллат вакиллари ташкил этади. 20 дан ортиқ ўқитувчилар болалар боғчасидан бошлаб битирув синфигача француз таълимини таъминламоқда. Шу аснода ВАС ва Brevet дипломларига муваффақиятли эришиш даражаси мактаб фаолияти бошлангандан бери 99 фоизни ташкил этмоқда. Бошланғич синфлардан бошлаб инглиз ва рус тиллари ўқитилади. Шунингдек, бутун ўқиш давомида француз тилидан ташқари 4 та хорижий тил таклиф этилмоқда⁹.

“Виктор Гюго” француз маданий маркази айна пайтда Франция тўғрисидаги ҳужжатларни сақлаш, француз тилини ўқитиш ҳамда уч-рашувлар ва алмашувлар жойидир.

2016 йилда “Тошкентдаги француз альянси” нодавлат таълим муассасаси иш бошлади. Ўтган қисқа давр ичида (2016–2018 й.) муассаса ҳузурида фаолият олиб бораётган курсларни 2000 га яқин ўзбекистонлик битирди ҳамда халқаро дипломларга эга бўлишди. Ўзбекистон сайёҳлик истиқболлари кенгайиши билан ушбу муассасанинг фаолияти ҳам кенгайиб бормоқда. Бу гид-таржимонлар малакасини ошириш йўналишининг иш фаолиятида кузатилади¹⁰.

⁸ АЕФЕ (Хориждаги французча таълим бўйича агентлик) – Ташки ишлар ва Халқаро ривожланиш вазирлиги назорати остидаги идора бўлиб, жаҳоннинг 137 мамлакатларидаги 495 француз мактаблари тармоғини бошқаради, булардаги ўқувчилар сони 342 минг нафарни ташкил этади.

⁹ Organisation de l'école française de Tachkent // <http://www.ecole-francaise-tachkent.com/ru/>

¹⁰ Каранг: Саидалиева Н. Ўзбекистон – Франция: культурный диалог цивилизаций // <https://www.uzbekistan.de/ru/nachrichten/kultur-nachrichten-//>

Фан соҳасида ҳам фаол ишлар олиб борилмоқда. Хусусан, Франциядан келган археолог олимлар Ўзбекистоннинг энг қадимий ўтмишини чуқур ва ҳар томонлама ўрганмоқдалар. Ўзбекистондаги Француз элчихонасининг сайтидаги маълумотларга кўра, 2019 йилнинг бошига келиб Ўзбекистон Фанлар академиясининг Археологик тадқиқотлар илмий маркази билан ҳамкорликда 4 та археологик экспедиция олиб борилмоқда. Бунга Самарқанд шаҳридаги Афросиёб музейидаги “Элчилар” номли ўйиб ишланган тасвири (фрескаларни) қайта тиклаш ишларини киритиш мумкин. Археологик экспедициялар Франция Ташки ишлар вазирлигининг хориждаги археологик тадқиқотлар маслаҳат комиссияси орқали молиялаштирилмоқда.

Шаҳрисабз шаҳридаги Оксарой майдонидаги Темурийлар даврига мансуб сопол тахтачалар ҳам Дордон департаменти Бош кенгаши ва Франция Ташки ишлар вазирлиги томонидан маблағлаштирилган ҳолда француз корхонаси SOCRA томонидан қайта тикланди. Бу ердаги ишлар икки йил давом этди ва 2014 йилнинг майига келиб якунланди. Гишт конструкция билан ҳимояланган сарой майдонининг бир қисми ҳозирги вақтда ташриф буюрувчилар учун очикдир.

Маданий-маърифий ҳамкорлик тўғрисида сўз юритганда театр, кино ва фан соҳаларида олиб борилаётган алоқаларни алоҳида таъкидлаш зарур. Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёевнинг ташаббуси билан очилган Имом Бухорий номидаги Халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Ислом цивилизацияси маркази Франциянинг Шарқ мамлакатлари адабиёти ва тиллари миллий мактаби, Миллий кутубхона, Лувр, Илмий тадқиқотлар миллий маркази сингари нуфузли муассасалари билан самарали ҳамкорлик олиб бормоқда. Ҳозирги вақтда Франциянинг ушбу муассасаларига Ўзбекистон олимлари ва тадқиқотчиларини юбориш ишлари режалаштирилмоқда¹¹.

Германия давлати маданий дипломатияси

Германия Европа Иттифоқидаги иқтисоди энг қудратли мамлакатдир. Ўзбекистон маданий дипломатиясида мазкур давлат ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган давлатлардан бири ҳисобланади¹².

¹¹ Миноваров Ш. Узбекистан – Франция: по пути культурно-просветительского сотрудничества // <http://uza.uz/ru/culture/uzbekistan-frantsiya-po-puti-kulturno-prosvetitel'skogo-sotru-01-10-2018>

¹² Қаранг: Умаров С.Я. Ўзбекистон Республикаси ва Германиянинг маданий ҳамкорлиги тарихи // Тошкент давлат педагогика университети илмий ахборотлари. 2019. № 1. 129–132-бетлар.

Ҳозирги вақтда унинг ташки сиёсати учта асосга таянади. Булар: мумтоз дипломатия, иктисодий сиёсат ва маданий дипломатия.

Германия тажрибаси яна шуни кўрсатмоқдаки, бу ерда “юмшоқ куч” сиёсатини амалга оширишнинг ўзига хос тизими шаклланган. Бунинг ижрочилари орасида нодавлат ташкилотлари, шунингдек, сиёсий партияларга якин бўлган жамғармалар устуворлик қилмоқда. Ушбу ташкилотлар фаолиятини молиялаштиришнинг асосий манбалари федерал ва ҳудудий бюджетлар, уларнинг ўз даромадлари, аъзолик бадаллари, турли хайрия жамғармалардан иборатдир. Мазкур ташкилотларнинг асосий фаолияти фан, маданият, таълим, иктисодий муносабатлар ва халқаро ривожланиш соҳаларига йўналтирилгандир. Уларнинг асосий мақсадлари эса, немис тили ва маданиятини оммалаштириш, илмий ва иктисодий алоқаларни ривожлантириш, немис маҳсулотлари, хизматлари ҳамда таълим муассасаларини халқаро майдонда манфаатли намоён этишдир¹³.

А.Г. Зиминнинг фикрига кўра, ташки маданий алоқалар билан Германия Ташки ишлар вазирлигидан ташқари (бу ерда 10 департамент ўртасида Маданий ҳамкорлик номи остидаги олтинчи департамент ҳам мавжуд) унинг топшириғига кўра маданий сиёсат билан биринчи гуруҳга мансуб воситачилар ҳам шуғулланади. Гёте номидаги институт, Германия академик алмашувлар хизмати (DAAD), Халқаро маданий алоқалар институти (IFA), Гумбольдт жамғармаси ва х.к.лар Германиянинг энг йирик воситачи ташкилотларидир. Масалан, Гёте номидаги институт жаҳоннинг 93 мамлакатада 150 бўлинмаларига эга бўлиб, немис тили ва немис маданиятига кизикувчи барчага ҳамкорликни таклиф этади. Гёте институти хорижда немис тили курсларини, немис тили ўқитувчиларини қўллаб-қувватлашга кўмаклашмоқда. Бу институт бошқа мамлакатларда маданий тадбирлар, тадқиқотлар ва мунозаралар ўтказишни ташкил этмоқда¹⁴.

Мазкур институт Ўзбекистонда Тошкент шаҳрида жойлашган, унинг энг муҳим мақсадларидан бири (тилдан ташқари) халқаро маданий ҳамкорликни қўллаб қувватлашдир¹⁵. “Шунга мувофиқ Гёте инс-

¹³ Ланьшина Т.А. «Мягкая сила» Германии: культура, образование, наука // Вестник международных организаций. Т. 9. 2014. № 2. 28-6.

¹⁴ Зимин А.Г. Культурная дипломатия Германии // «Государственный советник». 2014. № 1. 137-6.

¹⁵ Гёте-институт Ташкент был основан в 1998 году согласно межправительственному соглашению. Источник: Гёте-институт: Десять лет в Ташкенте // <https://www.fergananews.com/articles/5866>

титутининг Маданий дастурлар бўлими Тошкентдаги ўзбек шериклар билан ҳамкорликда кенг миқёсдаги тадбирларни ўтказмоқда.

Масалан, 2013 йилнинг 7-8 декабрида Ўзбекистонда Марк Вайлнинг “Илҳом” театри, Гёте институти ва Эберт жамғармасининг қўшма лойиҳаси асосида “Love, Death & Rockn-Roll” спектакли саҳналаштирилди. Спектаклни яратишда немис маданияти арбоблари бастакор (Моритц Гагерн) ҳамда постановкачи режиссёр ва хореограф (Флориан Бильбао) иштирок этди¹⁶.

Германия ташқи маданий сиёсатини амалга оширишда иштирок этувчи ташкилотларнинг иккинчи гуруҳи сиёсий жамғармалардир. Конрад Аденауэр жамғармаси, Зайдел жамғармаси, Бёлл жамғармаси, Эберт жамғармаси ана шундай ташкилотларнинг энг йириклари ҳисобланади. Ушбу жамғармалар Германиянинг сиёсий ташкилотлари билан бевосита боғлиқлигини ва Бундестагда иштирок этишини эслатиб ўтиш ўринлидир.

Жамғармалар одатда юридик жиҳатдан уюшмалар сифатида расмийлаштирилган бўлиб, Германия ва хорижда ўз офисларига эга. Буларнинг расмий мақсади – аҳолини сиёсий жиҳатдан маърифатли қилиш, истеъдодларнинг ривожланишига кўмаклашиш ва таракқиётдир. 2011 йилда федерал ҳукумат жамғармаларга 423 миллион евро ажратди¹⁷.

Мохиятига кўра ушбу жамғармалар универсал ташкилотлар ҳисобланади. Уларнинг фаолияти хавфсизликдан тортиб, ривожланиш ва ташқи маданий сиёсат соҳаларини камраб олади. Булар халқаро ҳамкорлик даражасида Германия сиёсий маданиятини “экспорт қилиш”, сиёсий таълим билан шуғулланиш, оммавий ахборот воситалари билан ишлаш, олий таълим муассасалари ва жамоатчилик ташкилотлари билан ҳамкорлик қилишни кўзда тутди. Бу билан улар ижтимоий соҳадаги муносабатларни ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшади.

Юқорида тилга олинган жамғармалардан Ўзбекистонда Конрад Аденауэр жамғармаси ва Фридрих Эберт жамғармаси ҳудудий ваколатхоналари муваффақиятли фаолият олиб бормоқда.

Жаҳонда халқаро ҳамкорлик ва ривожланиш жамияти (GIZ) ҳамда Немис реконструкция ва ривожланиш банки (KfW) халқаро

¹⁶ Theateraufführung “Love, death & rock’n’roll” // <http://www.goethe.de/ins/uz/tas/ver/de11996392v.html>

¹⁷ Hans-Martin Tillack. FDP-Stiftung kassiert weiter Steuermillionen // <https://www.stern.de/politik/deutschland/trotz-wahldebakel-fdp-stiftung-kassiert-weiter-steuermillionen-3316108.html>

ривожланишга ёрдам кўрсатиш соҳасида иш олиб бораётган асосий немис ташкилотларидир.

GIZ жаҳоннинг 130 дан ортик давлатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда 1992 йилдан бошлаб иш олиб бормоқда. У иқтисодий ривожланиш, таълим ва саломатликни саклашни ривожлантириш, хом ашё захираларини мувозанатлашган ҳолда бошқариш ҳамда атроф муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган. Айнан Ўзбекистонда бу вазифалар устувор ва долзарб бўлиб қолмоқда.

Бугунги кунда юртимизда 19 мингга яқин талаба немис тилини ўрганмоқда. Умумтаълим мактабларида фаолият кўрсатаётган немис тили ўқитувчилари 3 мингдан зиёд. 800 дан ортик ўзбекистонлик талаба ва илмий тадқиқотчи Германия олий таълим муассасаларида таҳсил олмақда. Илғор хориж тажрибасини ўрганиш, турли соҳадаги замонавий технологияларни Ўзбекистонда жорий этишни ўз ичига олувчи шу каби имкониятлар тегишли вазирлик ва идоралар билан ҳамкорликда Германия академик алмашувлар хизмати, Тошкентдаги Гёте институти, Конрад Адэнауэр ва Фридрих Эберт номидаги жамғармалар ваколатхоналари, Немис халқ университетлари ассоциациясининг халқаро ҳамкорлик бўйича институти ташкилотлари томонидан яратилмоқда¹⁸.

Шундай қилиб, маданий дипломатия дунёда давлат сиёсатининг муҳим таркибий қисми эканлигини таъкидлаш зарур. У маданий гуманитар соҳани камраб олиб, мамлакатни дунё маданий маконига бирлашишга йўналтиради. Албатта турли мамлакатларда халқаро маданий фаолиятга давлатнинг алоқадорлиги турличадир. Бу давлатнинг ривожланиш даражаси, миллий анъаналари ва мамлакатнинг маданий салоҳиятига, шу билан бирга, молиявий имкониятларига ҳамда унинг ушбу соҳадаги белгиланган мақсадларига боғлиқ.

Амалга оширилган таҳлилга таянган ҳолда, айтиш жоизки, жаҳонда ўз киёфасини шакллантириш ва маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш жараёнига таъсир ўтказиш даражаси алоҳида олинган ҳар бир мамлакатнинг тарихий анъаналари ва сиёсий тузилиши билан белгиланади. Бугунги кунда, маданий дипломатияни кучайтириш зарурати халқаро жараёнлар воқеликлардан – глобаллашув ҳамда ахборот ошқоралигининг замонавий шароитларидан келиб чиқмоқда.

¹⁸ Хусанова М. Ўзбекистон–Германия: маданий-гуманитар ҳамкорлик истиқболлари // Ўзбекистон миллий ахборот агентлигининг расмий сайти. // <http://uza.uz/oz/society/uzbekiston-germaniya-madaniy-gumanitar-amkorlik-isti-bollari-08-02-2019>

Д. САЙФУЛЛАЕВ

ФРАНЦИЯ ВА ГЕРМАНИЯ ДАВЛАТЛАРИ МАДАНИЙ ДИПЛОМАТИЯСИ ВА УНИ ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Мазкур мақолада Франция ва Германия мисолида замонавий давлатлар ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири – маданий дипломатиянинг шаклланиши ва ривожланиши, амалиётда қўлланилиши фанлараро ёндошув асосида таҳлил қилинади. Мақоланинг хронологик доираси қисман XIX асрни камраб олса, асосий қисмида эса XX–XXI асрларнинг етакчи Ғарб мамлакатларининг маданий дипломатияни ривожлантиришдаги ёндошувлари ўрганилган. Тадқиқотда икки мамлакатнинг ҳозирги даврда ташқи маданий сиёсатининг ўзига хос хусусиятлари ва ушбу давлатлар билан Ўзбекистоннинг маданий алмашинув соҳасидаги ҳамкорлиги ёритилган.

Калит сўзлар: Ташқи маданий сиёсат, маданий дипломатия, Франция, Германия, фан, таълим, глобаллашув, Ўзбекистон, ривожланиш, сиёсат, оммавий маданият.

Д. САЙФУЛЛАЕВ

КУЛЬТУРНАЯ ДИПЛОМАТИЯ СТРАН ФРАНЦИИ И ГЕРМАНИИ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

В статье на основе междисциплинарного подхода анализируются вопросы формирования и развития одного из важных векторов внешней политики современных стран на примере Франции и Германии – культурной дипломатии. Хронологические рамки статьи охватывают частично XIX век и в основной части исследуются проблемы развития культурной дипломатии на примере ведущих западных стран в XX и начале XXI века. В работе, на примере двух стран, рассматриваются характерные особенности их внешнекультурной политики на современном этапе и сотрудничество этих государств в области культурного обмена с Узбекистаном.

Ключевые слова: внешнекультурная политика, культурная дипломатия, Германия, Франция, наука, образование, глобализация, Узбекистан, развитие, политика, массовая культура.

D. SAYFULLAEV

CULTURAL DIPLOMACY OF FRANCE AND GERMANY AND IT'S IMPLEMENTATION PROCESSES IN UZBEKISTAN

The article analyzes the issues of formation and development of one of the important vectors of foreign policy of modern countries on the example of France and Germany – cultural diplomacy on the basis of interdisciplinary approach. The chronological framework of the article covers part of the 19th century and the main part explores the problems of cultural diplomacy on the example of the leading Western countries in the 20th and early 21th centuries. In the work, there are considered on the example of two countries, the characteristic features of their foreign cultural policy at the present time and cooperation of these states in the field of cultural exchange with Uzbekistan.

Key words: Foreign cultural policy, cultural diplomacy, Germany, France, science, education, globalization, Uzbekistan, development, politics, mass culture.

Тарих ҳужжатлар тили билан

Н. АЛЛАЕВА

**ХІХ АСР ЎРТАЛАРИДА ЎРТА ОСИЁДАГИ СИЁСІЙ ВАЗИЯТ
ВА УНИНГ РАСМІЙ ҲУЖЖАТЛАРДА АКС ЭТИШИ**

ХІХ аср ўрталари Марказий Осиё минтақасида юзага келган сиёсий вазиятни белгилаган асосий омиллар сифатида Қозок даштларида Россия – Хива ҳамда Хуросонда Эрон, Хива ва Бухоро хонликлари манфаатларининг тўқнашуви, шунингдек, Ўрта Осиё масаласида Россия ва Англия империялари ўртасидаги рақобатнинг кучайиши, рус ҳукумати кўшинлари томонидан ҳарбий ҳаракатларнинг бошлаб юборилганлигини кўрсатиш мумкин.

Ўрта Осиё хонликлари ташқи алоқаларининг характериға катта таъсир кўрсатган ва айниқса, бу даврда кучайган “Россия омили” Хива хонлиги ва Қозок жузлари ўртасидаги алоқаларда яққолроқ намоён бўлган эди. Муаммо шунда эдики, рус фуқаролигини қабул қилган Кичик қозок жузи ва Сирдарё бўйларидаги бир қанча қозок уруғларини Россия империяси ҳукумати “бизнинг қозокларимиз” деб қарасалар, тарихан Хива хонлиги таркибида ёки унга туташ бўлган ушбу ҳудудларға Хива хонлари ўз даъволарини билдириб, бу ерлардан солиқ (закот) олишни давом эттиришар эди.

Дашти Қипчоқда ўзаро ҳокимият учун кураш олиб борган қозок султонлари ва сардорлари ҳам аксарият ҳолларда Хива хонидан мадад олишға интилишган. У ерда Россия империяси ҳарбий ҳаракатларининг фаоллашуви эса, миллий-озодлик курашларининг авж олишиға сабаб бўлган эди. Бу курашларда қозок султонлари ва қабила бошлиқлари Хива хонларини ўзларига ишончли иттифокчи, деб билганлар.

Н.И. Веселовский, икки ҳудуд муносабатларида учинчи томоннинг манфаатлари борасида фикр билдирар экан, Оллоқулихон даврида (1826–1842) Россия империясининг Хива хонлиги билан ўзаро муносабатлари анча таранглашгани, хоннинг “қозоклар иши”ға аралашуви ҳамда рус фуқароларининг асир қилиб олиш ҳоллари рус ху-

кумати томонидан унга қарши кескин чораларнинг кўрилишига сабаб бўлганлигини таъкидлайди¹.

Жанубий ва жануби-ғарбий чегара худудларида эса, Эрон давлатининг Россия империяси билан бевосита Ўрта Осиё хонликларининг тақдирини ҳал қилиш² борасидаги иттифокчилик ҳаракатлари жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин эди.

Бундай шароитда учта Ўрта Осиё хонликлари рақобат ва душманлик йўлини тутмасдан, бирлашиб, ўзаро ҳамкорликни кучайтиришлари лозим эди. Худоёрхонзоданинг “Анжум ат-таворих” асарида келтирилган Кўкон хони Олимхон (1798–1810)нинг минтақада юзага келган вазият борасидаги фикрлари, унинг айнан шундай иттифокчиликка бўлган интилишини ифодалайди: “...баъзан [хоннинг] гавҳар сочувчи тилидан шундай сўзлар томардики: бу кичик мамлакат, яъни Фарғона, Бухоро ва Хоразм бир нечта хонни сиғдира олмайди. Бу вилоятларнинг хонлари ва амирлари ораларидан бир нафарни улуғлик ва раҳбарликка танлаб, иттифок билан ҳукумат тузишлари лозим. Бу фикр ва мулоҳазалар билан тўла мактубларни ёзиб у қўшни хонлар ва умароларга юбориб, уларни иттифок ва бирлашишга даъват қилар эди. Хоразм хони бу тақлифларни қабул қилиб, Бухоро амиридан ҳали жавоб келмасдан, умри бу мақсадларини рўёбга чиқариш учун унга вафо қилмади”, деб қайд этилган манбада³.

Ана шундай вазиятда ўз даврига хос турли усуллардан фойдаланган Ўрта Осиё ҳукмдорлари вазиятга қараб, давлат мустақиллигини

¹ Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. Спб., 1877. 309-б.

² Россия мухтор вазири томонидан тахминан 1839/1840 йилда Эрон Ташки ишлар вазирлигига [Мирзо Маъсудхонга] юборилган “Хива хонига танбех бериш” деб номланган мактубда икки давлат, яъни Эрон ва Россия империясининг “Хива хони ҳамда унинг кўл остидаги ўзбошимча улус ва элларни тартибга қақириш борасида” ўзаро ҳамкорлик қилиш масаласи ўртага ташланган. Мактубда рус қўшинлари томонидан Хива хонлигига режалаштирилаётган юриш борасида фикрлар келтирилган бўлиб, “узқни кўра билгучи икки давлат (яъни Эрон ва Россия) ўртасидаги иттифок ва келишувда нималар назарда тутилиши”ни, жумладан Амударёнинг жанубий томонидаги чегарадош худудлар тақдирини ойдинлаштириб олиш масаласи ҳам кўтарилган. Қаранг: Аснод-и аз равобет-и Ирон бо манотэк-и аз Осиё-йи Марказий (Эроннинг Марказий Осиё минтақаси билан ўзаро алоқаларига доир ҳужжатлар) / Нашрга тайёрловчи Муҳаммад Ҳасан Ковусий Ироқий: Эрон Ташки ишлар вазирлиги “Сиёсий ва халқаро тадқиқотлар бўлими”нинг ҳужжатлар нашриёти идораси. Техрон, 1372. 20-ҳужжат. 129-б.

³ Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих (тарихлар юлдузлари) / Форс-тожик тилидан таржимон Ш. Воҳидов. Масъул муҳаррир. Ҳ. Бобобеков. Тошкент, 2010. 146-б.

сақлаб қолиш, Россия империясининг тазйиклари, ҳатто қуролли таҳдидларини қайтариш ҳамда мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини кенгайтириш, ўз ўрнида ҳукмрон доираларнинг моддий манфаатларини ҳимоя қилиш ва хон хазинасини тўлдириш йўлида кенг миқёсли сиёсат олиб борганлар.

XIX асрнинг 50-йилларидан бошлаб, Россия империясининг Ўрта Осиёдаги ҳарбий ҳаракатлари фаоллашиши билан учта хонлик ўртасидаги алоқалар характерида ўзаро ёрдам, рус кўшинларига қарши курашда ҳамкорлик қилиш масаласи олдинги ўринга чиққан эди. Бундай ҳолатлар маҳаллий “Солномалар”да бўлгани сингари, турли архив ҳужжатларида ўз аксини топган.

Хусусан, 1853 йил 30 апрелда Россия империяси ҳукуматининг агентура хабарларида келтирилган расмий баёнотга кўра, қўқонликлар руслар томонидан қурилаётган кемалар ҳақида хабар топгач, баҳорда ўзларининг қалъаларига уларнинг ҳужум уюштириши мумкинлигидан хавотирга тушиб қолишган. Шу боис, Хива ва Қўқон хонлари тинимсиз равишда бир-бирларига элчи юбориб, рус кўшинларига қарши иттифок бўлиб курашиш мақсадида дўстона алоқаларни мустаҳкамлашга интилаётганликлари ҳужжатда қайд этилган⁴.

Россия империяси кўшинларининг 1853 йилдаги ҳарбий ҳаракатлари Хива хонини ҳам ҳушёр торттирган эди. Россия архив ҳужжатларида келтирилишича, бу ҳолатда Хива хони ўзининг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Бухоро амирига элчи юбориб, қариндошлик ришталарини боғлашга ҳаракат қилган. Хусусан, Хива хони амирнинг қизини ўғлига сўраган, агар у розилик бермаса, ўзининг қизини амирнинг ўғлига узатишга тайёр эканлигини билдирган⁵.

В. Перовскийнинг 1853 йилдаги Ўрта Осиёга қилган ҳарбий юришида таржимон сифатида ҳамроҳ бўлган Искандар Батыршин ўз “қундалиги”да қўшни хонликлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида маълумот берар экан, “Хива хони ўзининг элчиси Мяд-Шериф (*Муҳаммад Шариф*)ни Бухоро амирининг қизига совчиликка юборган”лигини кўрсатиб ўтади. У ерда қайд этилишича, Бухоро амири айни вақтда Хива хонига қарши курашда ёрдам сўраб мурожаат этган Марв турк-

⁴ Записка о происшествиях в степи, о среднеазиатских владениях. 30 апреля 1853 г. // Материалы, относящиеся к Хиве и Кокане / Архив Востоковедов института восточных рукописей РАН (Санкт Петербург). Фонд В.В. Григорьева: ф. 61, 1-р., 14-й.ж., 57–58-варақлар.

⁵ Ўша жойда.

сафари учун рухсат сўраган. Хон унга сафар учун лозим бўлган барча нарсаларни бериб, Хуросон тоғигача кузатиб қўйишни буюрган⁹.

Ушбу воқеалар ҳақида бевосита, ЎзР МДА “Хива хонлиги девонхонаси” фондида сақланувчи 1864 йил санаси билан қайд этилган Қўқон хони Султон Саййидхоннинг Хива хонига йўллаган мактуби орқали ҳам маълумотга эга бўлиш мумкин. Унда Қўқон хони рус аскарларининг “(куфра-йи Урусия) Уч Олмати тарафидин хуруж қилиб, Авлиёота қўрғонин олиб ва яна Оқмасжид тарафидаги Туркистон қўрғонин олди деб, дорулсалтана Хўқандда эшитиб ... шарийат ҳукми била ғазот қилмоқни фарз-и аъйн билиб”, Чимкентга қўшин тортганлигини маълум қилган. Мактубда бўлган ходисаларни Усмонли Турк султонига етказиш ва у билан иттифоқчилик қилиш мақсадида элчи юборилаётганлиги хабар берилиб, Хива хонидан элчини ўз худудларидан ўтказиб қўйиш сўралган. Хусусан, мактубда “...бул ходисотларни Сиз биродаримизга эълум (*маълум*) қилиб, содатпаноҳ эшон Саййид Яъқубхўжа нақиб қози калонни ирсол этиб (*юбориб*), бу маҳораба ва мақотилаларни бир-бир баён этиб, жаноб халифа ал-рахмон Султон-и Румға арзадошт айлаб, элчи қилиб юбордук ... меҳрибон бўлуб, жаноби мазкурни ... эсон-омон халифа хизматлариға ўтқариб юборсалар хурсандлик ҳосил бўлур” деб қайд этилган¹⁰.

Қўқон хонлигига юборилган Хоразм элчиси Дўст Ниёз маҳрам билан содир бўлган воқеа ўша давр минтақадаги умумий сиёсий вазият ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Хива хони Саййид Муҳаммадхон вафотидан биров илгари Хоразмга ташриф буюрган Қўқон элчиси кўп “навозишу бахшиш”ларга сазовор бўлгач, Дўст Ниёз *маҳрам*¹¹ хамроҳлигида Қўқон хони ҳузурига юборилган эди. Султон Саййидхон бу мактубни олгач, хурсанд бўлиб, Дўст Ниёз маҳрамга бениҳоя ҳурмат кўрсатиб, харажатиға муносиб маблағ ажратган. Бир неча муддатдан сўнг, Қўқон хонининг ихлосномасини олиб йўлга чиққан Хоразм элчиси иттифоқан, йўлда Чинос (*Чиноз*) қалъасини камал қилиб турган рус қўшинларига учраб, асир олинган. Дўст Ниёз маҳрамни икки кун ҳибсда ушлаб туришгач, Туркистонда рус губернаторининг олдига олиб келишган ва унинг Хива хони элчиси эканлиги аниқлангандан сўнг озод этилган. Манбада “губурнотур зарурат

⁹ Муҳаммад Риза Эрнийезбек ўгли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол ... 48-б., 52-б.

¹⁰ Қўқон хони Султон Саййидхоннинг Хива хонига мактуби (1281/1864) / ЎзР МДА. Ф. И-125. 2-р., 240-й.ж.

¹¹ Хонликларда саройнинг юқори даражадаги амалдори.

юзидин таъзиму тақрим кўргузди ва бир неча кун эъзоз ва икром била мехмондорлиғ қилгондин сўнг, Хоразм диёрининг азиматиға (*кетишга, ҳаракатланишга*) ижозат берди”, деб қайд этилган¹². Рус губерна-торининг Хоразм элчисига “зарурат юзасидан” кўрсатган эхтироми мушоҳада қилиб кўрилса, бунинг ўзига яраша сабаблари бўлганлигини англаш мумкин. Зеро, Ўрта Осиё хонлиқларини бир-биридан ажратган ҳолда алоҳида, босқичма-босқич забот этишни режалаштирган рус ҳукумати тарихан ўзларини анчагина мушкул вазиятларга солиб қўйган. Хива хони билан ҳарбий тўқнашувга ҳали фурсат етмаганлигини яхши билар эди. Шу жиҳатдан, губернатор Хива хони номига “муҳаббат ва дўстлик” изхори битилган “садоқатнома”ни “подшоҳона ҳадялару мулукона тухфалар” билан элчига топшириб, кетишга руҳсат берган. Рус генерали ўзининг “дўстлиғ ва ихлосмандлигин етқуриш”ларини сўраб, элчи ва унинг ҳамроҳларига, ҳагто барча хизматкорларига “оту сарупой бериб”, сафар учун лозим нарсаларни муҳайё қилиб, ўзининг мўътабар кишиларидан қўшиб, Окмасжид ва Сирдарёдан ўтказиб, қузатиб қўйишни буюрган эди¹³.

Саидхўжа ўроқ¹⁴ бошчилигида Хоразмга ташриф буюрган Бухоро элчилиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд вазият борасида атрофлича мушоҳада қилишга имкон беради. “Шоҳиду-л-икбол” асарида келтирилишича, Хива тахтига Муҳаммад Раҳимхон II (1864–1910) ўтирган вақтда Бухородан Саидхўжа ўроқ Бухоро амири Музаффарнинг Қўқон хонлигини ўз ҳукмронлиги остига олганлигини “суюнчилатиб” келган эди. Огаҳийнинг маълум қилишича, ушбу жараён бевосита Қўқон хони ҳамда аксарият юқори табақа вакилларининг розилиги ва ўзаро келишувига кўра, амалга ошган эди. “Шоҳиду-л-икбол”да кўрсатилишича, рус лашкарининг ҳужумидан ваҳимага тушиб, “нединким, ўрус қўлиға гирифтор бўлгонимиздин [кўра] анга мутобаат кўргузгонимиз яхшироқдур” деб, Бухоро амирининг қўл остида бўлишни афзал билган Қўқон хони ва *аркони давлат* Бухоро амирига мактуб йўллаган эди¹⁵. Воқеаларнинг бундай тус олишидан жуда мамнун бўлган Бухоро ами-

¹² Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол ... 60–62-бетлар.

¹³ Ўша жойда. 62-б.

¹⁴ Ўроқ – вақф мулкларини бошқариш ва назоратига масъул, сайидлардан бўлган амалдор. Амалининг аломати саллага тақалган ўроқча бўлган. Қаранг: Огаҳий Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли. Гулшани давлат (Хива хонлиги 1856–1864 йилларда) / Масъул муҳаррир Ш. Воҳидов. Тошкент, 2012. 245-б.

¹⁵ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол ... 66-б.

ри таклифни қабул қилган ва Қўқон хонлиги тахтига бу вақтда ўзининг мулозаматида юрган (собик Қўқон хони) Худоёрхонни ўтказган.

Рус ҳукуматининг агентура хабарида ҳам "...эшитишимизча, Қўқон хони Худоёрбек Бухоро амирига иккита элчилик юборибди. Биринчи элчилик орқали ўзининг Бухоро тобеълигини қабул қилишлигини маълум қилиб, амирдан қўшин билан Қўқонга етиб келишини сўраган", деб қайд этилган¹⁶. Бухоро амири бу таклифни қабул қилганлигини хабар қилган рус амалдори бундай ҳолат илгари ҳеч қачон бўлмаганлиги ва ҳеч бир ҳукмдор ўз мамлакатини ўз хоҳишига кўра бошқасига топширмаганлигини таъкидлайди. Қўқон хонининг Бухорога юборган иккинчи элчилиги борасида "у шунчалик салобатлики, совғалар ортилган туялар қарвони беш верстга¹⁷ чўзилиб кетган", – деб баён этилади.

Бухоро амирининг ғалабасини "суюнчилаб" келган мазкур элчиликнинг моҳиятига изоҳ берар экан, Огаҳий дўстона ва яхши қўшничилик муносабатларининг ўзига хос қондаси борасида Амир Музаффар ва Муҳаммад Раҳимхон II ҳамиша яхши муносабатда бўлиб, "ҳар турлук воқеъа зухурға етса, бир-бирига эълон ва инҳо қилур эрдилар", деб мулоҳаза билдиради.

Бу даврда икки томон алоқаларини йўлга қўйишда *Хива элчилари* Ҳожи Мухтор, Мусо мутаваллий, Аваз Ниёз маҳрам ва *Бухоро элчиси* Саидхўжа ўроқларнинг ўз ўрни бўлган.

Хоразм элчиси Аваз Ниёз маҳрамнинг 1867 йилдаги элчилиги етти ойга чўзилиб кетган эди. Бунга сабаб, рус қўшинларининг Тошкент орқали Сирдарёдан ўтиб, Бухоро хонлиги ҳудудларига юриш бошлаганида эди¹⁸.

Шу тариха, турли вазиятда ҳар бир муҳим деб ҳисобланган хабар ва янгиликларни етказиб туриш ҳамда хушxabарларни "суюнчилатиш" ва уларнинг "муборакбодлиғи" учун Хива – Бухоро ўртасида деярли мунтазам равишда элчиликлар алмашилиб турган.

"Шоҳиду-л-иқбол"да 1867/1868 йилда Бухорога юборилган Муҳаммад Ниёз девонбегининг "баъзи русуми мулкя ва умури зару-

¹⁶ Записка о происшествяих в степи, о среднеазиатских владениях ... ф. 61, 1-р., 14-й.ж., 57–58-варақлар.

¹⁷ *верст ёки верста* 1918 йилда янги метрик тизим жорий этилгунига қадар амалда бўлган эски рус узунлик (масофа) ўлчов бирлиги. Турли даврларда ўзгариб турган: 1 В. = 500 сажень = 1,0668 км.

¹⁸ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-иқбол ... 98-б.

рия” келишуви учун борганлиги қайд этилган. Муҳаммад Ниёз девонбеги Бухорога етиб борганда, Амир Музаффар рус қўшини билан бўладиган жангга тайёргарлик кўриш мақсадида Кармина вилоятига кетган эди. Унинг ташрифидан хабар топган амир ниҳоятда хурсанд бўлиб, дархол уни Карминага келтиришни буюрган. Хоразм элчиси билан дилдан суҳбат қурган амир, унга алоҳида хурмат кўрсатган. Манбада қайд этилишича, Девонбеги бир неча муддат у ерда бўлиб, ҳар куни амирнинг мажлисига бориб, “умури зарури-йи мамлакат ва рафоҳият-и фукаро ва раият” борасида музокаралар олиб борган¹⁹. Айни вақтда содир бўлиб турган воқеалардан келиб чиқиб, икки ўртадаги музокара ва маслаҳатнинг бош мавзуси бу – Россия империясининг Ўрта Осиёга юриши масаласи эканлиги, жумладан мамлакат ва фукароларнинг ахволи борасидаги чора-тадбирлар муҳокама қилинганлигини англаш мумкин.

Бухоро амири Музаффар рус қўшинларидан енгилиб, Россия империяси билан тинчлик сулҳини тузгандан кейин, унинг катта ўғли Абдулмалик Катта тўра бошчилигида нуфузли амирлар ва дин пешволари Амир Музаффардан норози бўлиб, унга қарши бош кўтаришган эди. Амир эса, исёнчиларни бўйсундириш учун рус ҳукуматидан ёрдам сўраган. Шу боис, Бухорода қола олмаган Абдулмалик Катта тўра Шаҳрисабз ҳокимига “Ўрусға бораман”, деб ҳийла ишлатган ҳолда 400 дан кўпроқ отлик билан Шаҳрисабздан чиқиб, Хива хонидан ҳимоя сўраб келган эди.

ЎЗРМДА “Хива хонлиги девонхонаси” фондида сақланувчи ҳужжат 1868/1869 йилда Абдулмалик Катта тўранинг Хива хонига йўллаган мактуби бўлиб, унда отаси билан муносабатларининг бузилиши ҳақида атрофлича баён этган. Хусусан, унда Бухоро шахзодаси отаси “кўффор ашрор Самарқанд вилоятини мўсаҳхар (*забт, истило*) этгандин сўнгра ... ғанимпеша шайтанат андишаларни сўзиға кириб, ... бадгумон бўлуб, ота болалиғ риштасин бемўрдатлиғ олмоси ила узиб ... Русияга инқиёд (*итоат*) этиб, жаҳолат ва қабоҳат шароити”ни ҳосил қилганлиги боис, Бухородан чиқиб кетганлигини маълум қилган²⁰.

Огаҳий Бухоро шахзодасининг ташрифини “воқеаи таажубафзо” (*таажубланарли*), деб таърифлар экан, бу хабар келиши билан Хива

¹⁹ Ўша жойда. 208-б.

²⁰ Бухоро амирининг тўнғич ўғли Саййид Абдулмалик (катта тўра)нинг Хива хонига ўз отаси амир Музаффарга қарши исён кўтаришининг сабаблари ва кўмак сўраш борасидаги макуби / ЎЗР МДА, ф. И-125, 2-р., 229-й.ж., 1-варак.

хони бенихоя шафқату мурувват юзасидан “султон сўнгакин хор қилмас” деган мақолга кўра, унинг “подшоҳзодалигини эътиборга олиб, иззату ҳурмат шароитин бажо келтуруб”, кутиб олиш учун юқори мартабали амирлардан Муҳаммад Ризо оталиқ ва Муҳаммад Ниёз девонбегиларни пешвоз чиқишга буюрганлигини маълум қилади²¹. “Шоҳиду-л-икбол”да Хива хони Бухоро шахзодасига шу қадар “дилдорлиғлар ва дилжўйлиғлар қилди, ҳеч ато (*ота*) ўз ўғли ҳақида анинг мингдин бирин қилмамиш эрди”, деб таъкидланади²².

Аммо, асардан маълум бўладики, Абдулмалик Катта тўра Хоразмда уч ой тургандан сўнг, Марвдаги туркманлар орасига кетган. Яратилган барча шароит ва кўрсатилган ҳурмату эътиборга қарамай, шахзоданинг Хоразмда қолишни истамай чиқиб кетганлиги “Шоҳиду-л-икбол”да анча батафсил баён этилган. Хусусан, у ерда изох берилишича, “шахзода ёшлик ва ҳавасмандлик юзасидан беандишаллик килиб”, Хива хонини ўзининг отаси Амир Музаффар билан душманликка тарғиб этган ҳолда, Бухорога юриш уюштириб, отаси билан жанг қилиш учун қўшин сўраган. Муҳаммад Раҳимхон II ёш шахзоданинг бу истагини рад этиб, уни бу йўлдан қайтаришга ва отаси билан яраштиришга ҳаракат қилса-да, Марв томонга чиқиб кетган²³.

Мазкур воқеалар Бухоро тарихига бағишланган Мирза Абдул-азим Сомийнинг “Тарих-и салотин-и Манғития” асарида бутунлай фарқли тарзда баён этилган. Хусусан, унда келтирилишича, “Бухородан қочиб Хоразмга келган Тўра, Урганч хонидан ўзи кутган олийжаноблик ва одамгарчиликни кўрмаган”²⁴. Шунга қарамай, мажбурликдан у ерда бир неча кун тургач, ўзининг хизматида бўлган Абдулкарим тўқсобани Бухоро хонига юбориб, гуноҳидан ўтишни сўраган. Бундан натижа чиқмагач, Абдулмалик тўра Хоразмда қолмай, Чоржўйга йўл олган. Лекин, Бухоро амири билан муносабатларини бузишни истамаган маҳаллий ҳокимлар Абдулмалик тўрани қўллаб-қувватлашмаган. Бухоро шахзодаси ҳеч кимдан ёрдам ололмагач, қочиб Балхга, ундан Афғонистонга ўтган ва охир-оқибатда Пешовардаги инглиз ҳукумати қарамоғидан жой олиб, умрининг охирига қадар у ерда яшаб қолган²⁵.

²¹ Муҳаммад Ризо Эрنيёзбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол ... 220-б.

²² Ўша жойда. 221-б.

²³ Муҳаммад Ризо Эрниёзбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол ... 221–222-бетлар.

²⁴ Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа (история мангитских государей) / Перевод и примечания Л.М. Елифановой. М., 1962. 103–106-бетлар.

²⁵ Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 109-б.

Келтирилган маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, айти ўрта Осиё масаласида инглиз-рус рақобати авж олган ва уларнинг бу ҳудудларга нисбатан мустамлакачилик ҳаракатлари кучайган бир пайтда Хива, Бухоро ва Қўқон хонликлари ўзаро ҳамкорлик қилиш ўрнига, Эрон, Россия ва Англия давлатлари вакилларига бир-бирларини ёмонлаш йўлини тутган эди. Бу эса, уларнинг заифлашиб, ташқи душманга қарши тура олиш қобилиятини йўқотишига олиб келган. Иттифоқчилик қилиш учун ўзаро элчилик алмашинувлари йўлга қўйилганда эса, анча кеч бўлган, вазият қўлдан бой берилган эди. Бу борада расмий ҳужжатлардаги маълумотларни сарой солномалари тарзида битилган ёзма манбалар билан қиёслаб ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Шу орқали ўрта Осиёдаги учта хонлик ўртасидаги муносабатларнинг умумий ва хусусий жиҳатлари ҳамда минтақадаги сиёсий вазият, шунингдек, ички ва ташқи таъсирлар масаласи ҳақида атрофлича тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Н. АЛЛАЕВА

ХІХ АСР ЎРТАЛАРИДА ЎРТА ОСИЁДАГИ СИЁСИЙ ВАЗИЯТ ВА УНИНГ РАСМИЙ ҲУЖЖАТЛАРДА АКС ЭТИШИ

Мақола XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёдаги сиёсий вазиятни ёритишга қаратилган бўлиб, бу даврда содир бўлган воқеаларга доир бир нечта расмий ҳужжатлар, хусусан Ўзбекистон Марказий Давлат архиви ҳамда Россия давлат архиви ҳужжатлари маҳаллий “Солномалар” билан қиёслаб таҳлил қилинган. Унда Россия империяси қўшинларининг Ўрта Осиёга юриши билан боғлиқ сиёсий вазиятда Бухоро амирлигининг Хива ва Қўқон хонликлари билан ўзаро элчилик алоқалари, ҳамкорлик қилиш борасида олиб борган ҳаракатлари, таъсир кўрсатган ички ва ташқи омиллар кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё хонликлари, элчилик алоқалари, Россия империяси, расмий ҳужжатлар, Хива, Бухоро, Қўқон.

Н. АЛЛАЕВА

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ
В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ
В ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ**

В статье освещается политическая ситуация, возникшая в середине XIX века в Средней Азии, в связи с чем произведен сопоставительный анализ нескольких официальных документов из фондов Центральных Государственных архивов Узбекистана и России с местными нарративными источниками. В ней представлены материалы, касающиеся посольских связей между Бухарским эмиратом, Кокандским и Хивинским ханствами. В частности, рассматривается их сотрудничество в политической ситуации, связанной вторжением военных сил Российской империи в Среднюю Азию, а также внешние и внутренние факторы этих взаимосвязей.

Ключевые слова: среднеазиатские ханства, посольские связи, Российская империя, официальные документы, Хива, Бухара, Коканд.

N. ALLAYEVA

**POLITICAL SITUATION IN CENTRAL ASIA
IN THE MID OF 19TH CENTURY AND ITS REFLECTION
IN THE OFFICIAL DOCUMENTS**

The paper considers political situation in Central Asia in the mid of 19th century that explores a comparative analysis of some official documents from Central State archive of Uzbekistan and Russia with local chronic related to that period. It highlights ambassadorial relations between Bukhara Emirate, Khiva and Kokand Khanates, their intention to the collaboration in difficult situation existing caused by military invasion of Russian Empire's army to Central Asia, as well as internal and external factors effected to it.

Key words: Central Asian Khanates, ambassadorial relations, Russian Empire, official documents, Khiva, Bukhara, Kokand.

Тарихда шахслар

К. ВОҲИДОВА

**ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ДАВР ИЖТИМОЙ
МАСАЛАЛАРИГА ҚАРАШЛАРИ**

Исҳоқхон Ибратнинг ҳаёт йўли, амалга оширган ишлари, яратган илмий мероси бугунги кун ёшлари учун намуна мактаби бўла олади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев 2017 йил 7 июлда, Наманган вилояти Тўрақўрғон туманига ташрифи чоғида алоҳида қайд этиб ўтган эди.

Дарҳақиқат, Ибратнинг илмий меросини давр воқелигига баҳо бериш орқали ўрганиш, шу билан бирга, ўзбек халқининг маънавият ва маърифатга бўлган интилишини кузатиш имконияти яратилди.

Исҳоқхон Ибратнинг (1862–1937) 1887 йилда ҳаж сафарига борганлиги унинг ҳаётида муҳим ўрин тутди. Бу ҳақда у “Луғати Ситта ал-сина” номли китобида қуйидагича келтиради: “Умрим нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақозосила ўлуб синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавас тақозойи муҳтарама душуб, саёҳат этдум”¹. Бу сафар давомида Ибрат Қобул, Бағдод, Истанбул, Жидда шаҳарларида бўлди. 1891 йилда Грециянинг Афина шаҳрига, сўнгра Италия, Миср, Арабистон, Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларига ташриф буюрди. Ҳиндистон, Бирма, Хитой мамлакатларида бўлиб, 1895 йилда Қашқар орқали Тўрақўрғонга қайтиб келди. Ибрат саёҳати давомида ҳар бир нарсага алоҳида эътибор берди. Қаерда бўлмасин, турли миллат ва дин вакиллари бўлган олим ва фозил кишилар билан яқин суҳбатда бўлди, уларнинг билимлари ва қайси соҳада иш юритишлари билан қизиқди. Бу ҳақда 1912 йилда чоп этилган “Жоме ул-хутут” асарида: “ҳар бир заввор ва ахли фазл кишини кўрсам қайфият ва таълимот маолларин андин сўрдум”² – деб ёзиб қолдирган эди.

Асарда келтирилишича, Исҳоқхон хорижда яҳудий, сурия, юнон ва инглиз ёзувларини ўрганиш устида иш олиб боради. Ҳиндистонда амалда бўлган тўрт тил – “арбаи лисон”ни, араб, форс, инглиз, хинд хатларини ўрганганлигини эътироф этади³.

¹ Ибрат И. Луғати Ситта ал-сина. Тошкент: Илмий, 1901. 2-б.

² Ибрат И. Жоме ул-хутут. ЎзР ФА ШИ. Қ. № 621. 5-б.

³ Ибрат И. Жоме ул-хутут. ЎзР ФА ШИ. Т. Лит-621. 4–5-бетлар.

У сафар давомида 10 дан ортиқ тилни – араб, форс, пушту, турк, лотин, грек, хинд, хитой ҳамда рус, француз, инглиз, арман тиллари-ни ўрганди. Бу эса унга хориж илм-фани, техникаси билан танишиш, Шарқ ва Ғарб илм-фани ўртасидаги тафовутни англашга ёрдам берди. 1895 йил хориж сафаридан қайтгач, билими ва тажрибасини ўз халқи турмуш тарзи, маданиятини кўтаришга йўналтирди. Унинг бу ҳаракати қозилик фаолиятида кўринади.

Ибрат ҳаж сафаридан қайтгач Хонободда, сўнгра Тўрақўрғонда қозилик лавозимида иш юритади. Унинг қозилик фаолиятини кўрсатиб берувчи учта манба мавжуд. Буларнинг биринчиси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти кўлэзма фондида сақланаётган “Турли марсия, иборат ва фикриёт масалалари”⁴ жамланган, Ибратнинг қозилик давридаги 121 бетдан иборат иш юритиш дафтари, иккинчиси 1910 йилда “Туркистон вилоятининг газети”⁵да Ибрат томонидан эълон қилинган “Наманганда қозилар сайлови” ҳақида⁶ номли мақоласи, учинчиси олимнинг 1907 йилда ёзган “Улурсан”⁷ радифли ғазалидир. Бу уч манба Ибратнинг қозилик фаолиятини ёритиб бериш учун етарли далиллар ҳисобланади. Жумладан, биринчи манбанинг 95–107 варақларида унинг қозилик вақтида амалга оширган ишлари ҳақида маълумотлар йиғилган. Ушбу ҳужжатлар Ибратнинг ўғли Р. Исҳоқов томонидан тўплаб тартибга солинган ва Шарқшунослик институти 1964 йил 3 июлда сотиб олган. Манбада Исҳоқхон тўра томонидан маиший турмушда учрайдиган салбий оқибатлар, жумладан, ўғирлик, оилавий можаролар, ҳаётдаги келишмовчиликларни шарият қонунини асосида ҳал қилинганлиги акс этган⁸. Жумладан, “Жаноби Ибратни никоҳ ваҷидан жавоби”⁹, “Даъвойи ҳақорат”¹⁰, “Даъвойи ҳақорати хотун”¹¹, “Даъвойи раият”¹², “Ваъсийи Насабнома”¹³, “Хатти талоқ”¹³ каби муаммолар кўриб чиқилган.

⁴ Ибрат И. Турли марсия, иборат ва фикриёт масалалари. ЎзР ФА ШИ Қ. Инв. № -11620.

⁵ Ибрат И. Наманганда қозилар сайлови // Туркистон вилояти газети. 1910. № 22. 21 март.

⁶ Ибрат И. Ўлурсан // Долимов У. Исҳоқхон Ибрат. Тошкент: Шарқ, 1994. 130-б.

⁷ Ўша жойда. 95–107 бетлар.

⁸ Ибрат И. Турли марсия... Қ. Инв. № 11620. 95-варақ.

⁹ Ўша жойда. 98-варақ.

¹⁰ Ибрат И. Турли марсия... Қ. Инв. № 11620. 99-варақ.

¹¹ Ибрат И. Турли марсия... Қ. Инв. № 11620. 99-варақ.

¹² Ўша жойда. 100-варақ.

¹³ Ибрат И. Турли марсия... Қ. Инв. № 11620. 106-варақ.

Ибрат Кайдонийнинг Куръон ва хадисларга асосланиб тузилган шариат қонунларидан иборат “Фикҳи-Кайдоний”¹⁴ асарини туркийга таржима қилди. Бундан у маҳаллий аҳолини шариат қонунлари моҳиятини ўз тилларида аниқ тушуниб етишларини назарда тутган эди. Китобнинг арабча матнини 1908 йилда “Матбааи Исҳоқия” номли матбаада чоп эттирди. Ушбу шарҳли қонун китобидан у ўзининг қозилик фаолиятида кенг фойдаланган.

“Туркистон вилоятининг газити”да Ибратнинг нашриётга келган “Луғати ситта ал-сина” рисоласи чоп этилди. Унда “Наманган уездига тобеъ Тўрақўрғон қозиси Исҳоқхон тўра”, “ул жаноби қозининг ихтиро қилган луғат китоблари”, “ул жаноби қозининг босма учун юборгон ва тасниф айлагон луғат китоблари” каби жумлалар қайд қилинган¹⁵. Исҳоқхон қози сифатида дастлаб 1901 йилда эътироф этилган. Аммо унинг 1900 йил Н.П. Остроумовга ёзган хатида “қози” сўзи Ибратнинг номига қўшиб ишлатилмаганлигини кўриш мумкин. Мактубда муаллиф ўзини “Исҳоқхон тўра” тарзида берган¹⁶. Бундан кўринадики, Исҳоқхон тўра 1901 йилдан бошлаб қози сифатида фаолият олиб борган.

1910 йилда ўлкада маҳаллий қозилик мансабига ҳукумат томонидан янгидан сайловлар ўтказиш учун “Низом” ишлаб чиқилди. Мустамак ҳукумат томонидан маъмурий қозилик мансабига маҳаллий халқдан чиққан вакилларни сайламаслик ёки уларнинг номзодини тасдиқламаслик ҳоллари юз беради.

“Низом” миллат манфаатларига зид эди. Ибрат 1910 йилда “Туркистон вилоятининг газити”да эълон қилган “Наманганда қозилар сайлови”¹⁷ номли мақоласида шу масалани каттиқ танқид остига олган¹⁸.

Мақола сўнггида “Туркистон вилоятининг газити” муҳарририяти томонидан илова қилинган изоҳда кўрсатилишича, Исҳоқхон тўранинг рус қонунчилиги юзасидан билдирган фикрлари маъқулланмаган¹⁹.

Исҳоқхон тўра охириги маротаба “қози” сифатида 1916 йилда ёзилган “Тарихи Фарғона” асарида тилга олинади. Бундан кейинги

¹⁴ Ибрат И. Фикҳи-Кайдоний. Таржима асар арабча матни билан Тўрақўрғон. 1908. ЎЗР ФА ШИ. Т. 1/69–IV.

¹⁵ Таҳриричи. Ахборот // Туркистон вилоятининг газити. 1901. № 30. 4 август.

¹⁶ ЎЗР МДА. Ф-1009. 115 рўйхат. 15–16-варақлар.

¹⁷ Ибрат И. По поводу выборов должностныхъ туземцев въ Наманган // Туркистон вилоятининг газити. 1910. № 22.

¹⁸ Ўша ерда.

¹⁹ Ибрат И. По поводу выборов должностныхъ туземцев въ Наманган // Туркистон вилоятининг газити. 1910. № 22.

асарларда Ибрат номи “Исхоқхон тўра Тўрақўрғоний” тарзида берилган. Келтирилган далиллар Исхоқхон Ибрат 1920 йилгача эмас, балки 1901 йиллардан то 1917 йил Октябрь тўнтаришигача қози лавозимида бўлган, деган хулосага олиб келади.

Ибрат қози лавозимида фаолият олиб борар экан, жамият ҳаётида рўй бераётган турли муаммоларга ўз муносабатини билдириб борди. У ривожланган мамлакат ва шаҳарлардаги тараққиётнинг асоси илм-фанга таянишини тушуниб етди. Чунончи, у “Тарихи маданият” асарида хориж шаҳарларида кўрган муассасаларидан тортиб масжид ва мадрасалар, ҳарбий хизматдаги енгилликлар, пул сакловчи омонатхоналар, кечаю-кундуз фаолият кўрсатадиган савдо дўконлари, мактабхоналар, жазоҳоналар, аҳоли учун зарурий кичик ижтимоий ҳолатларгача санаб келтиради. Маданиятга эришган шаҳарни у қуйидагича тасвирлайди: “Маданият деган сўз низом ва қонун остида идора бўлиб, халқи илм ва хунарни билиб, қилиб тургон касби ила баҳузур тириклик қилса, ана ўшал ерни шаҳар ва одамларини маданий дерлар”²⁰.

Маданий тараққиётга эришган шаҳарлар сифатида муаллиф Россиядан Петроград, Москва, Одесса, Европадан Берлин, Мадрид, Лондон, Рим, Вашингтон, Шарқда Токио, Истанбул ва бошқа катта ҳамда кичик шаҳарларни санаб ўтади²¹.

Исхоқхон Ибрат Европа шаҳарларнинг тараққиётга эришиш сабабларини очиб бериш мақсадида ўзига савол билан мурожаат қилиб, сўнгра бу саволига ўзи томонидан жавоб ҳам бериб, “Ривожланган шаҳарлар маданиятга қандай эришган? Илмни ўқиб, халқлари қаламни ўзига бир асбоб қилганларигина маданиятга эришган”, – деган хулосага келади. “Кетмонсиз дехқончилик бўлмайди, ўроксиз ўрилмайди, дўконсиз тўқилмайди, буларга албатта асбоб даркор. Маданиятни топадиган ва юргизадиган асбоби илм экан буни албатта ўзлаштириш зарур”²², – деб ҳисоблайди. Ибрат бу фикрлари билан Туркистондаги қоқоқликнинг, ижтимоий ва мустамлакачилик зулмининг асосий сабаби сифатида саводсизлик ва жаҳолатни кўрсатади.

Муаллиф асарда давлатнинг моддий асосларидан бири сифатида кишлоқ билан шаҳар ўртасидаги муносабатни тушуниб, улар ўртасидаги тафовутни камайтириш зарур деб ҳисоблайди²³. Шаҳар билан киш-

²⁰ Ибрат И. Тарихи маданият. 109-бет.

²¹ Ўша асар. 112-бет.

²² Ибрат И. Тарихи маданият. 113-бет.

²³ Ўша асар. 115-бет.

локни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини, улар бир-бирига боғлиқ ҳолда тараккиётга эришишини кўрсатиб беради. Шахарни эҳтиёжини кишлоқ, кишлоқни эҳтиёжини шахар битириб, бу ижтимоий туриш асосида бир-бирини ҳожатини чиқаришини, бунга аҳамият бериш кераклигини²⁴ таъкидлайди.

Ибрат асарда кишлоқнинг ижтимоий муаммолари билан чегараланиб қолмай, мамлакатнинг иқтисодий муаммолари билан ҳам кизиқади. У хўжалиқни тараккий эттириш учун, биринчи сув муаммосини ҳал қилиш кераклигини айтиб, кишлоқларда етиштирилаётган ҳосил аҳоли учун етарли эмаслиги, ҳосил олиш учун ерлар борлиги, бироқ сув муаммо бўлганлиги учун деҳқон хўжалигини тараккий эттиришга имкони бўлмаслиги ҳақида сўз юритади. Унинг фикрича пахта туришга имкони бўлмаслиги ҳақида сўз юритади. Унинг фикрича пахта тани ўзини экиш етарли эмас, маданий экинлардан буғдой, арпа, шоли, маккажўхори, мош шунга ўхшаш маҳсулотлар етиштириш даркор²⁵.

У кишлоқни оғир аҳволга солиб турган муаммолардан бири бу ишсизлар сонининг кўпайиб бораётганлиги, деб ҳисоблайди. У кишлоқ аҳолисининг умри бекорчиликда ўтиб кетаётганлигини қаттиқ танқид қилади, илмнинг орқасидан бундан ҳам кўпроқ пул топишлари мумкин бўлгани ҳолда ўзларини йўқотиб бораётганликларини қаттиқ қуюниб ёзади²⁶. Бу билан Ибрат деҳқонларнинг аҳволи тобора оғирлашиб бораётганлигини, илм орқали тадбиркорликларини янада кучайтириш кераклигини назарда тутган эди.

Ибрат озиқ-овқат саноатида қанд ва чой ишлаб чиқариш заводлари қуриш таклифини ўртага ташлади²⁷. Шунингдек, мамлакат саноати тараккиётда қоғоз ишлаб чиқариш ишлари алоҳида аҳамият касб этганлигини ҳисобга олган ҳолда, қоғоз фабрикаси очишни ҳам таклиф этади²⁸.

Рисолада мамлакатни ривожлантирувчи тармоқлардан бири сифатида енгил саноат ишлаб чиқаришга доир муаммоларга ҳам ўрин берилган. Чунончи бу даврда мамлакатда енгил саноат моллари ишлаб чиқарилиши, жумладан оёқ кийим, палослар, гиламлар ва шолчалар, кигизлар қўл саноатига асосланганлиги сабабли таннархи қиммат эди. Оддий халқ кўпроқ бошқа ердан келадиган арзон нархдаги завод

²⁴ Ўша асар. 116-бет.

²⁵ Ибрат И. Тарихи маданият. 117-бет.

²⁶ Ибрат И. Тарихи маданият. 132-бет.

²⁷ Ўша жойда. 117-бет.

²⁸ Ўша жойда.

моллари, чит, метрли мовутларни олишга эҳтиёжи баланд эди. Ибрат маҳаллий саноатни илм орқали такомиллаштириш, саноат товарлари ишлаб чиқариш зарурлигини тушунтиради²⁹.

Муаллиф асарда мамлакатда тоғ-кон саноатини йўлга қўйиш кераклиги ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини билдиради. Чунончи, бу конларни ишга тушириш орқали жаҳон талабларига мос равишда маҳсулот ишлаб чиқариш ва бу маҳсулотларни сотиш орқали мамлакат иктисодиётини таъминлаш мумкин бўлади³⁰. Шунингдек, у мамлакат заминада бўлган доривор ўсимликлар ҳақида сўз юритиб, “тоғдан афғон, хинд табиблари доим турли ўсимликларни йиғиб олиб кетиб турдилар. Бизда ковлаб олинадиган доривор гиёҳлар яна кўпдир³¹” – деб ёзади.

1910 йилларда Наманган–Қўкон темир йўли қурилиш ишлари бошлаб юборилди. Ибратнинг шу мавзуга оид “Туркистон вилоятининг газити” саҳифасида туркум мақолалари эълон қилинади. Рўзноманинг 1911 йил 69 ва 77 сонларида “Намангон темир йўли”, “Намангон–Қўкон темир йўлининг очилиш маросими ҳақида”, номли мақоласи эълон қилинади, “бу иш Намангон халқига бениҳоя фойдалиқ иш бўлиб, савдогар ва саёҳат қиладургон кишига зарурдир, ... ноябр ойларига Намангонга етиб борса керак³²” – деб хабар беради.

Ибрат Қўкон–Наманган темир йўл қурилиши тарихига бағишлаб “Тарихи вағони Намангон назми Исҳоқхон тўрадин³³” номли шеър ёзди. Унда Наманганда темир йўл қурилиши нон, дон, ризқ-рўз деб баҳоланган. Халқнинг Қўконга сарт арава билан сафар машаққатларини тортиб боришини, поезд келиши буларнинг барчасига барҳам беришини, бу ишлар хандаса илми орқали бўлганлигини, халқига илм, фан, техникани ўрганишнинг фойдасини кўрсатиб беради³⁴.

1912 йил 7 июлда бўлиб ўтган Қўкон–Наманган темир йўлининг очилиш маросимига бағишлаб ёзган мақоласида Ибрат бу кунни “Шукрона байрами” деб, эътироф этади³⁵.

²⁹ Ибрат И. Тарихи маданият. 117-бет.

³⁰ Ўша жойда. 128-бет.

³¹ Ўша жойда.

³² Наманганская железная дорога // Туркистон вилоятининг газити. 1911. 13 октябрь.

³³ Тарихи вағони Наманган назми Исҳоқхон тўрадин // Туркистон вилоятининг газити. 1911. 13 октябрь.

³⁴ Наманганская железная дорога // Туркистон вилоятининг газити. 1911. 13 сентябрь.

³⁵ Ўша жойда.

Ибрат ижтимоий ва маиший ҳаётда учрайдиган муаммоларга бефарқ бўлмади. У 1913 йилда ёзилган “Тўрақўрғондан хат”³⁶ номли мақолада тўйлардаги исрофгарчилик, ёшлар тарбиясига бу ишларнинг таъсири, халқнинг худойи, тўй, улоқ, ўликларга қилган беҳуда сарфларини танқид қилади. Буларнинг тўртдан бири дини ислом ва тириклик, маданиятга асбоб бўлишини, мактаб, мадраса, етимхона ва касалхоналарга, катта мактабхоналар солишга, ижтимоий хайрияларга етарли бўлишини, бундан миллат ва халқ маданиятда ва таракқиётда бўлишини таъкидлайди³⁷.

Ибрат халқни иллатлардан сақловчи куч сифатида илмни кўрсатиб: “Бу ахволи бадларни, бу мараз дардни доруси илмдур. ... Илмсиз киши асоссиз девор дегон, асоссиз девор ғоятда безътибор бўлур. Илм ўқунг, ўрганинг, ўкутинг, ахлоки фунун, замонага даркорлик илмлар зарур”³⁸. Бу билан Ибрат ёшларни дунёвий билимлардан хабардор бўлишга ундайди.

Айтиш жоиз, унинг 1913 йилда “Туркистон вилоятининг газети”да чоп этилган “Намангондан”³⁹ номли мақоласи бугунга қадар тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган. Муаллифнинг берган хабарига кўра, дастлабки вақтда чоп этилган рўзномаларга халқ катта кизиқиш билан қарайди, бу борада жойларда мунозара ва суҳбатлар бўлиб ўтади. 1913 йилда у Тошкентга борар экан, поездда шундай мунозара устидан чиқади ва у ҳақидаги мулоҳазаларини “Туркистон вилоятининг газети”да чоп эттиради. Мақолада суҳбатдошларидан бири рўзномалар аҳамиятига тўхталиб, олам хабарини етказувчи, маданият ва маърифат белгиси⁴⁰ эканлигини таъкидласа, иккинчи суҳбатдош рўзномани бидъат сифатида баҳолайди⁴¹. Бунини эшитган Исҳоқхон тўра у билан мунозарага киришади ва ундан бидъатни қандай тушунишини сўрайди⁴². Суҳбатдош: “Асри саодатдан кейинги нимарса бидъатдир”⁴³ – деб жавоб беради. Ибрат асри саодатдан кейин Туркистонда жорий

³⁶ Ибрат И. Письмо Исхақхана из Туракурғана // Туркистон вилоятининг газети. 1913. № 43. 3 июнь.

³⁷ Ўша жойда.

³⁸ Ўша жойда.

³⁹ Ибрат И. Из Намангана // Туркистон вилоятининг газети. 1913. 20 июнь.

⁴⁰ Ўша жойда.

⁴¹ Ўша жойда.

⁴² Ибрат И. Из Намангана // Туркистон вилоятининг газети. 1913. 20 июнь.

⁴³ Ўша жойда.

бўлган илм-фан, техника ютуқлари, янгиликларини санаб, бидъатчи суҳбатдошини ўз-ўзини машаққатга солган, деган хулосага келади. Исҳоқхон Ибрат бу мунозарани рўзномага чоп эттириб, миллат орасида Куръон ва ҳадис илмини чуқур билмаган ҳолда жамиятни қолоқликда қолдираётган кишиларни илм-фан, маърифатга тарғиб қилиш, ҳар бир ўрганаётган билимларини чуқур ва ҳар тарафлама эгаллашга чақириш мақсадини кўзлаган эди.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон тараққийпарварларининг йирик вакили Исҳоқхон Ибратнинг барча илмий ва ижодий, амалий фаолиятининг асоси маърифатпарварликка қаратилган эди. У ўз даврининг етук зиёлиси сифатида жамиятнинг тараққиёти учун ўз ҳиссасини кўшишга ҳаракат қилди. Мутаассиблик ва жаҳолатдан чиқишнинг ягона йўлини илм-фан ривожига кўрди ва бу йўлда амалий ишларни бажариб, халқнинг эътирофига сазовор бўлди.

К. ВОҲИДОВА

ИСҲОҚХОН ЖУНАЙДУЛЛОҲХҲҲЖА ЎҒЛИ ИБРАТНИНГ ДАВР ИЖТИМОЙ МАСАЛАЛАРИГА ҚАРАШЛАРИ

Мақолада Туркистон тараққийпарварлик ҳаракатининг намоён-даси Исҳоқхон Ибратнинг ўзи яшаган давр ижтимоий масалаларига муносабати ёритилган. Унинг серқирра фаолияти маърифатпарварлик ҳаракати мисолида талқин қилинган. Ибратнинг ҳаж сафари ва ундан олган таассуротларининг асарларида акс этиши ва дунёнинг илғор мамлакатлари ижобий тажрибаси ҳақидаги мулоҳазалари, уни ўз ватанида тарғиб ва тадбиқ этишга бўлган уринишлари баён қилинган.

Калит сўзлар: Туркистон, Токио, Истамбул, ижтимоий, араб, форс, тараққийпарвар, зиёли, илм-фан, қози, техника, рўзнома, жаҳолат, саёҳат.

К. ВОХИДОВА

**ВЗГЛЯДЫ ИСХАКХАНА ИБРАТА НА СОЦИАЛЬНЫЕ
ПРОБЛЕМЫ СВОЕГО ВРЕМЕНИ**

В данной статье освещена жизнь и деятельность представителя просветительского движения в Туркестане И. Ибрата. Анализ его трудов позволил выявить его отношение к важным социальным проблемам того периода и предлагаемые им возможные варианты будущности Туркестана. Автором рассматривается влияние зарубежных поездок, хаджа на мировоззрение Ибрата, а также раскрыта его деятельность в качестве казия.

Ключевые слова: Туркестан, Токио, Стамбул, социальные, казий, просветитель, газета, хадж, техника, путешествие, наука, прогресс, промышленность, чай, железная дорога.

K. VOKHIDOVA

**THE VIEWS OF ISKHOKHON IBRAT ON SOCIAL
PROBLEMS OF HIS TIME**

The article sheds the light on the life and activity of the representative of enlightenment movement of I. Ibrat in Turkestan. Analysis of his works allows to present his attitude to important social problems of that time and his proposed variants of possible future of Turkestan. The author considers the influence of abroad travells, hajj on Ibrat's outlook, as well as his activity as kazi.

Key words: Turkestan, Tokio, Istanbul, kazi, enlightener, newspapers, hajj, technics, travel, science, progress, industry, tea, railway.

Э. РАДЖАПОВ

XX АСРНИНГ 30-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ҲАРБИЙ КАДРЛАР
ЭЛИТАСИНИНГ ҚАТАҒОН ЭТИЛИШИ ТАРИХИДАН:
АБДУЖАЛИЛ АБДУЛЛАЕВ ТАҚДИРИ

Ҳарбий кадрлар тарихнинг қайси даврида бўлмасин давлатнинг асосий таянчи ва химоячиси бўлиб келган. Шу сабабли ўзбек давлатчилик тарихининг ҳар бир босқичида ҳарбий соҳа ва қуроли кучлар муҳим аҳамият касб этган. Ўзбекистон ҳудудида қадим даврдан тараққий топган ҳарбий соҳа хонликлар даврига келиб турғунлик даврини бошидан кечирди ва бу ҳолат Ўрта Осиё хонликларининг Россия империяси асоратига тушиб қолишига бош сабаблардан бири бўлди. Россия мустамлакачилиги даврида империя манфаатлари юзасидан маҳаллий аҳоли ҳарбий соҳадан атайин узоклаштирилди. Совет тартиботига қарши бошланган қуроли ҳаракат совет ҳокимиятининг ҳарбий соҳани Туркистон минтақасида ислоҳ этишига, маҳаллий аҳоли вакилларини ҳам қизил кўшин сафларига сафарбар этишга мажбур этди. Совет ҳокимияти йилларида ўзбек милли орасидан С. Худоёрхонов¹, Р. Ёқубов², М. Миршаропов³, Ф. Норхўжа-

¹ Саййид Азаматбек Худоёрхонов – 1888 йил 20 июлда Тошкентда туғилган бўлиб, отаси Саййид Муҳаммад Аминбек касбий фаолияти ҳарбий бўлган. 1907 йилда Оренбургдаги 2-кадет корпусини, 1909 йилда эса Александровск ҳарбий билим юртини тамомлаган. Дастлабки ҳарбий фаолиятини 2-Сибир полкида бошлаган бўлса, 1912 йилда 1-Туркистон артиллерия дивизионида командир вазифасида фаолият юритган. 1 жаҳон уруши бошлангач 1914 йилда фронтга келган ҳамда Ғарбий фронтда немис кўшинларига қарши жанглarda қатнашган. Юқори даражадаги ҳарбий фаолияти ва ҳарбий топшириқларни аъло даражада олиб борганлиги сабабли Георгий хочи билан тақдирланиб, штаб капитани даражасигача кўтарилган. *Бу ҳақида қаранг:* Норхўжаев Ф. 50 йил жанговар постда. Тошкент: Ўзбекистон. 1982. 39–40-бетлар.

² Ёқубов Ризо Абдуллаевич – 1898 йил 5 майда Зомингузар (ҳозирги Самарқанд вилояти) қишлоғида қосиб оиласида туғилган. 1924 йилнинг январидан 1927 йил 22 августигача бўлган даврда у Тошкент шаҳридаги Ўрта Осиё Ҳарбий округи (САВО)нинг Туркистон fronti қисмлари учун ўрта пиёда ва отлик кўмондонлар тайёрловчи Ўрта Осиё бирлашган ҳарбий мактаби раҳбари лавозимида фаолият юритган. СССР Мудофаа Халқ Комиссариатининг 1935 йил 26 ноябрдаги № 2484 – сонли шахсий таркиб тўғрисидаги буйруғи ҳамда СССР Халқ Комиссарлар Кенгашининг 1935 йил 22 сентябрдаги “ИДҚА раҳбарлик таркибидаги шахсий ҳарбий унвонлар тўғрисида”ги қарорига кўра Р. Ёқубовга комбриг ҳарбий унвони берилди. 1938 йил ва 1949 йилда 2 марта қатағонга учраган. Ризо Ёқубов 1957 йил 23 апрелда вафот этган. *Бу ҳақида қаранг:* Раджапов Э.Г. Миллий ҳарбий кадрлар корпуси вакили – Ризо Ёқубов // Ўзбекистон тарихи. 2014. № 1. 56–64-бетлар.

³ Миркомил Миршаропов (1900–1938) – ҳарбий арбоб. Авлиёота (ҳозирги Тороз) шаҳрида туғилган. Рус-тузем мактабини тугатган (1914). 1917 йилда Тошкентга кўчиб келган. Хотузм Халқ Совет Республикаси ҳарбий нозири (1921), нозир муовини (1924). У ХХСРда миллий кўшин тузишга алоҳида эътибор қаратди. Москвадаги ҳарбий академияда ўқиди (1925–1929). 19-тоғли алоҳида отлик Ўзбек дивизияси кўмондони ва комиссари (1932–1935). *Бу ҳақида қаранг:* Каримов Н.Ф. Ўзбек дивизиясининг тугатилиши // Гулистон. 2002. № 4.

ев⁴ каби истеъдодли ҳарбий мутахассислар авлоди етишиб чиқди. Аммо истеъдодли ўзбек ҳарбий кадрлар корпусининг аксарияти 1937–1938 йиллардаги Сталин қатағонларининг бегуноҳ қурбони бўлдилар.

Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган қатағон сиёсатининг қурбони бўлган шундай шахслардан бири ўз вақтида Ўзбекистоннинг фаҳри ҳисобланган 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси 42-отлик полкининг сиёсий раҳбари (политрук) Абдуллаев Абдужалил Мирбоевичдир.

Бугунги кунга қадар Абдужалил Абдуллаевнинг шахси ва ҳарбий фаолияти тадқиқотчилар томонидан тадқиқ этилмаган мавзулардан саналади. Бунинг асосий сабабларидан бири совет ҳокимияти даврида адабиёт, санъат, фан ва маданият намояндалари қатағон этилибгина қолмасдан, уларнинг илмий, адабий мероси, шахси ҳамда фаолияти акс эттирилган кўплаб адабиётлар, манбалар кутубхоналардан, китоб расталаридан мажбурий равишда йиғиб олинди. Шунингдек, қатағон сиёсати қурбони бўлган адабиёт, фан, санъат намояндалари, атоқли олим ва зиёлилар, давлат арбоблари каби қатағон сиёсати қурбони бўлган ҳарбий мутахассисларининг фаолиятини тадқиқ этишга йўл қўйилмаганида эди. Бундан ташқари қатағонга учраган ўзбек миллий ҳарбий кадрлари фаолияти ва шахси ҳақидаги маълумотлар акс этган архив ҳужжатларининг салмоқли қисми бугунги кунда Россия Федерациясининг бир қатор ҳарбий архивларида сақланаётганлиги ҳам тадқиқотчига мазкур мавзунини тадқиқ этишни бир оз қийинлаштиради.

Архив маълумотларида ёзилган таржимаи ҳолига кўра, Абдуллаев Абдужалил Мирбоевич – 1903 йилда Тошкент шаҳрида ҳунарманд оиласида туғилган. Миллати – ўзбек. Қамокқа олингунга қадар Самарқанд шаҳри Абрамов бульвари, Всеобуч кўчаси 2-уйда истиқомат қилган. 1917 йилгача пойафзал устахонасида ўқувчи бўлган ҳамда инқилобдан кейинги йилларда тирикчилик учун қосибчилик касби билан шуғулланган. А. Абдуллаевнинг 1938 йил тўлдирилган анкета варақасидаги оилавий аҳволи ва яқин қариндошлари тўғрисидаги маълумотларга кўра, отаси – Абдулла Мирбобоев, 75 ёшда (1863 йилда туғилган) бўлиб, А. Абдуллаевнинг акаси Абдуллаев Айюб қарамоғида яшаган. Акаси – Айюб Абдуллаев Тошкент трамвай депоси (Тоштрам) да кондуктор бўлиб ишлаган. 1924 йилда В.И. Ленин номидаги ҳарбий мактабни тамомлаб, 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси 42-полкига келган.

⁴ Норхўжаев Файзулла Хўжаевич – Наманган вилояти Чуст волостининг Қизилтепа кишлоғида туғилган. Ф.Х. Норхўжаев 1925 йилда Бухоро ҳарбий мактабига қабул қилинган.

Дивизия полкида бош сиёсий раҳбар (старший политрук) вазифасида ишлаган⁵.

Архив ҳужжатлари А. Абдуллаевнинг қамокқа олингунга қадар дивизиядаги ҳарбий фаолияти ва салоҳияти ҳақида айрим маълумотлар ва тасаввурларни беради.

Ҳужжатлардан маълум бўлишича, А. Абдуллаев 1931 йил июндан Алоҳида Ўзбек ўқчи батальони мактабига сиёсий раҳбар (политрук) лавозимига тавсия этилади. 1932 йил 3 апрелда унга берилган тавсифномада “Абдуллаев кучли ҳарбий салоҳиятга эга. Аммо ташаббускорлиги бироз суст. Интизомли мутахассис. Ҳарбий саф ҳамда сиёсий тайёргарлиги қониқарли. Қўл остидагилар билан муносабати яхши. Шахсий отиш (мерганлик) маҳорати яхши. Тавсия этилаётган хизмат вазифаси талабларига жавоб беради”⁶, – дея тавсиф берилади.

19-Ўзбек тоғ-отлик дивизиясининг таркибий қисмлари билан биргаликда А. Абдуллаев ҳам 1931 йилда Иброҳимбек кўрбоши гуруҳини тугатишга қарши қаратилган ҳарбий ҳаракатларда фаол иштирок этди. Иброҳимбек ва унинг гуруҳи тугатилгач, 1931 йил 7 ноябрда кўплаб ўзбек ҳарбийлари қатори А. Абдуллаев ҳам махсус жанговар қурол билан тақдирланди⁷.

1937–1938 йиллардаги “Қатта қирғин” деб ном олган оммавий қатағон авж олган йилларда ҳамкасблари қатори А. Абдуллаев ҳам “ҳалқ душмани” сохта айблов билан қатағонга учради.

У 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси НКВД Давлат Хавфсизлиги Бош Бошқармаси (ГУГБ) махсус бўлими раҳбари Карпачевскийнинг 17-сонли ордери асосида 1938 йил 17 мартда қамокқа олинди. Орадан 9 кун ўтгач бу ҳақида Ишчи деҳқон қизил қўшини сиёсий бошқармаси ҳамда Ўрта Осиё Ҳарбий округи сиёсий бошқармаси раҳбарига 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси сиёсий бўлими раҳбари вазифасини бажарувчи Лобач махсус маълумотнома юборади⁸.

Унга кўра, НКВД ходимлари Карпачевский, Васильевлар томонидан Ўз ССР Жиноят кодексининг 57-2, 64-, 67-моддалари бўйича,

⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи жорий архиви.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи жорий архиви.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи жорий архиви.

⁸ РГВА (Россия Давлат Ҳарбий архиви), 9-фонд, 36-рўйхат, 3021-иш, 137-варак.

яъни 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизиясидаги мавжуд аксилинкилобий-миллатчилик ташкилотига аъзоликда ҳамда ташкилотнинг фаол аъзолари тарафидан совет ҳокимиятини тўнтаришга қаратилган топшириқларни бажарганликда, Ўзбекистон ССРни Совет Иттифокидан ажратиб олишга уринганликда айбланди⁹. Карпачевский ҳамда Васильевлар ҳуқуқни муҳофаза этувчи орган ходимлари бўлишига қарамасдан А. Абдуллаевни ҳали айби исботланмасдан, гувоҳлар кўрсатмаларисиз жиноятчи санаши мустабид тузум қатағон сиёсатини амалга оширувчи механизмларнинг қай йўсинда ишлаганлигини кўрсатиб турибди.

Тергов мобайнида А. Абдуллаев гувоҳлар билан ҳам юзлаштирилмади, қўйилган айбловлар ҳуқуқий жиҳатдан асосланмади. 1938 йилнинг 22 май куни унинг “жиноий иши” СССР Олий суди Ҳарбий Коллегиясида кўриб чиқилди. Суд мажлисида у 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси қисмларида мавжуд бўлган “аксилинкилобчи миллатчилик ташкилоти”га 42-отлик полкининг собиқ раҳбари М. Шомирбоев тарафидан жалб қилинганликда, ташкилот фаолиятида фаол иштирок этганликда, 42-полкнинг сиёсий-партиявий ишларида бузғунчилик фаолияти билан шуғулланганликда, ўзбек ҳарбий кадрлари орасида европа миллатига мансуб ҳарбий қўмондонларни камситишга қаратилган аксилинкилобий миллатчилик руҳидаги ташвиқот юритганликда, ўзбек ҳарбий мутахассисларини миллатчилик руҳида тарбиялаганлик ҳамда уларни аксилинкилобий миллатчи ташкилотга жалб қилганликда айбланди. Аммо унга қўйилган айбловлар ҳуқуқий жиҳатдан асосланмади, бирорта гувоҳ чақирилмади, А. Абдуллаев билан юзлаштирилмади.

СССР Олий суди Ҳарбий Коллегиясининг 1938 йил 10 октябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган сайёр сессиясининг ёпиқ суд мажлисида 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизиясининг кўплаб ҳарбий кадрларининг “жиноий иш”лари кўриб чиқилди. Алексеев раис, Батнер котиблигида ўтган бу суд мажлисида Зайцев, Болдирев каби ҳарбий ҳуқуқшунослар иштирок этишди. Суд мажлисида кўплаб ҳамкасблари катори А. Абдуллаевнинг тақдири ҳал этилди. Суд баённомасида қайд этилишича, унинг суд мажлиси кундузги соат 11 дан 5 дақиқа ўтганда бошланди. Бир эмас 4 нафар ҳарбий ҳуқуқшунос олиб борган бу суд мажлисига одатий суд мажлисларидан фарқли равишда бирорта

⁹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон курбонлари хотираси давлат музейи жорий архиви.

гувоҳ чакирилмасдан, фақатгина айбланувчи А. Абдуллаевнинг ўзи иштирок этди¹⁰. Мажлисида А. Абдуллаевнинг айблов хулосаси ўқиб эшиттирилгач, А. Абдуллаев ўзининг айбдор эмаслигини, дастлабки сўрок вақтида берган кўрсатмаларини инкор этишини суд раисига билдиради.

Шундан сўнг А. Абдуллаевга қарши унинг ҳамкасблари Х. Шукуров¹¹, М. Абдурахимов¹², М. Рискулов¹³, Ҳ. Исомиддиновлар¹⁴ берган кўрсатмалар ўқиб эшиттирилади. Ўзига қарши ҳамкасблари тарафидан берилган кўрсатмаларга қарши А. Абдуллаев “Юқорида номлари айтиб ўтилган ҳамкасбларим менга номаълум сабабларга кўра тухмат қилишган. Мен ҳеч қачон советларга қарши ташкилот аъзоси бўлмаганман ва бирор бир аксилинкилобий фаолият олиб бормаганман. Менда умуман аксилсовет кайфияти бўлмаган”¹⁵, – дея раддия билдиради.

Яшаш умиди билан ўзининг айбдор эмаслигини ҳар қанча асослашга ҳаракат қилмасин мустабид совет ҳокимияти қатағон сиёсатининг “моҳир ижрочилари” унинг келтирган далиллари, айтган сўзларига қараб ўтиришмади.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи жорий архиви.

¹¹ Шукуров Холмат – 1900 йил Қозоғистон ССРнинг Чимкент шаҳрида туғилган. Миллати – ўзбек, Ҳарбий унвони – капитан. Қамокқа олингунгача 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси штаби 1-бўлими раҳбарининг ёрдамчиси бўлиб ишлаган. Ўрта Осиё Ҳарбий округи (САВО) махсус бўлими томонидан 1937 йил 17 сентябрда 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизиясидаги “аксилинкилобий миллатчилик ташкилоти” аъзоси сифатида қамокқа олинган. 1938 йил 10 октябрда отувга ҳукм қилинган.

¹² Абдурахимов Муҳаммад (Абдурахимўжаев Муҳаммадали) – 1903 йил Наманган вилоятида туғилган. Миллати – ўзбек. Қамокқа олингунгача ВКП(б) аъзоси ва 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси 42-отлик полки комиссари бўлиб ишлаган. Ўрта Осиё Ҳарбий округи махсус бўлими томонидан 1937 йил 21 октябрда “миллатчи аксилинкилобий ташкилот аъзоси” сифатида қамокқа олинган ва шу муносабат билан партия сафидан ўчирилган. 1938 йил 10 октябрда отувга ҳукм қилинган.

¹³ Рискулов Мирзакул Ризокулович – 1904 йилда Самарқанд вилояти Каттақўрғон шаҳрида туғилган. Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги (НКВД) Қамокқа олингунгача 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизиясининг наشري бўлган “Қизил юлдуз” газетасида муҳаррир бўлиб ишлаган. 1938 йил 10 октябрда отувга ҳукм қилинган.

¹⁴ Исомиддинов Ҳамид Ҳамидович – 1902 йил Қозоғистон ССРнинг Туркистон шаҳрида туғилган. Миллати – ўзбек. 1925 йилдан коммунистик партия аъзоси. Қамокқа олинганга қадар 19-Ўзбек тоғ-ўқчи дивизияси 41-отлик полки штабининг раҳбари бўлган. 1938 йил 10 октябрда отувга ҳукм қилинган.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи жорий архиви.

А. Абдуллаев суд томонидан Ўз ССР ЖКнинг 57-2, 64- ва 67-моддалари бўйича айбдор деб топилиб, олий жазо – отишга ҳукм этилган¹⁶. У “халқ душмани” сифатида 1938 йил 10 октябрда отиб ташланди.

А. Абдуллаевнинг ҳарбий соҳадаги хизматлари заминида миллий ҳарбий қисмлар ҳамда миллий ҳарбий кадрларга эътибор бериш масаласи турарди. У маҳаллий миллат вакилларидан ҳарбий мутахассислар тайёрламасдан туриб, Ўзбекистонда ҳарбий соҳани юксалтириш ва тараққий эттириш мумкин эмаслигини яхши англаб етган эди.

Илк ўзбек ҳарбий кадрларидан бири бўлган Абдужалил Абдуллаев ўзининг қисқа умри давомида Ўзбекистон тарихида дастлабки миллий ҳарбий қисмларни ташкил этиш, ўзбек миллий ҳарбий кадрларининг янги авлодини етиштириб бериш ҳамда Ўзбекистонда ҳарбий иш тараққиёти учун катта хизмат қилди.

Э. РАДЖАПОВ

XX АСРНИНГ 30-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ҲАРБИЙ КАДРЛАР ЭЛИТАСИНИНГ ҚАТАҒОН ЭТИЛИШИ ТАРИХИДАН: АБДУЖАЛИЛ АБДУЛЛАЕВ ТАҚДИРИ

Мақолада ўзбек ҳарбий кадрларидан Абдужалил Абдуллаевнинг шахси ва ҳарбий фаолияти Россия Давлат Ижтимоий-сиёсий тарих (РГАСПИ) архиви ҳамда Россия Давлат ҳарбий архиви маълумотлари асосида тадқиқ этилган. Шунингдек, мақолада совет ҳокимиятининг ўзбек ҳарбий кадрларига нисбатан қатағон сиёсатининг Абдужалил Абдуллаев тақдирига таъсири ёритилган.

Калит сўзлар: Совет ҳокимияти, қатағон, Абдужалил Абдуллаев, ҳарбий академия, Туркистон fronti, ХХСР, ОГПУ, НКВД, “катта киргин”, кизил армия, қаршилиқ ҳаракати, ҳарбий округ, дивизия.

¹⁶ Список лиц, подлежащих суду Военной Коллегии Верховного суда Союза ССР // <http://stalin.memo.ru/names>

Э. РАДЖАПОВ

**ИЗ ИСТОРИИ РЕПРЕССИЙ ЭЛИТЫ УЗБЕКСКИХ
ВОЕННЫХ КАДРОВ В 30-ГОДАХ XX ВЕКА:
СУДЬБА АБДУЖАЛИЛА АБДУЛЛАЕВА**

В данной статье проанализирована личность и военная деятельность узбекского военнослужащего Абдужалила Абдуллаева по материалам Российского государственного архива социально-политической истории и Российского государственного военного архива. В статье также была выявлена репрессивная политика советской власти в отношении узбекских военных кадров и отражение этой политики в судьбе Абдужалила Абдуллаева.

Ключевые слова: советская власть, Абдужалил Абдуллаев, военная академия, Туркестанский фронт, ХНСР, ОГПУ, НКВД, «большой террор», Красная армия, движение сопротивления, военный округ, дивизия.

E. RADJAPOV

**FROM THE HISTORY OF REPRESSION OF ELITE UZBEK
MILITARY STAFF DURING 30-YEARS OF 20TH CENTURY:
THE FATE OF ABDUJALIL ABDULLAEV**

The author in this article has analyzed military activity and personality of Uzbek military personnel named Abdugalil Abdullayev basing on the materials of Russian State Archive of Socio-Political History and Russian State military Archive. In the article it was also revealed the politics of repression of Soviet power concerning Uzbek military cadre resulting in the destiny of Abdudjalil Abdullayev.

Keywords: soviet government, repression, Abdudjalil Abdullaev, military academy, Turkestan front, XPSR, OGPU, NKVD, "great terror", red army, resistance movement, military district, division.

Тарих ва социология

М. ГАФФОРОВА

**ЎЗБЕКИСТОНДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАВҚЕИНИНГ
ОШИРИЛИШИ ВА МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ:
ТАРИХИЙ-СОЦИОЛОГИК ТАҲЛИЛ**

Жамиятда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга бугунги куннинг муҳим масаласи сифатида қаралмоқда. Таъкидлаш керакки, бу эҳтиёж гендер тенглигига эришиш, аёлларга нисбатан ҳуқуқий муносабатни меъёрловчи амалдаги миллий қонунчилик тизимини янада такомиллаштириш ҳамда жамиятда хотин-қизларга нисбатан ижтимоий ёндашувни яхшилашда ўз аксини топмоқда. Ҳозирги вақтда, "...дунё аҳолисининг 51 % ни аёллар ташкил этган ҳолда, уларнинг фақат 5 %и давлат ва жамият бошқаруви лавозимларида фаолият юритмоқда"¹.

Ўзбекистон Республикаси дунё ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида инсон ҳуқуқларига оид 69 та халқаро актни (жумладан, БМТнинг олтинчи асосий конвенциявий ҳужжатини) ратификация қилди. Уларнинг аксарияти хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш масалаларига дахлдор. БМТнинг "Аёллар дискриминациясига барҳам бериш тўғрисида"ги Декларацияси Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан ратификация қилинди². Бу эса мамлакатда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари давлат сиёсатининг устувор йўналиши даражасига кўтарилганлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда жамиятни модернизациялаш жараёни аёллар "ҳаракат платформаси"нинг тубдан ўзгаришига олиб келди. Хотин-қизларни ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, аёлларнинг касбий,

¹ «Женщины в бизнесе и управлении». Доклад Международной организации труда. 2017. <http://www.mk.ru/social/2017/01/13/doklad-mezhdunarodnoy-organizacii-truda-dolya-zhenshhinrukovoditeley-v-mire-vsego-5.html>.

² Саидов А.Х. Ўзбекистон ва аёллар ҳуқуқи ҳақидаги халқаро конвенция. // Аёл ва ҳуқуқ. Маърузалар тўплами. Тошкент: Ижтимоий фикр, 1993. 41–73-бетлар.

жисмоний, маънавий ҳамда интеллектуал савиясини юксалтириш, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини, давлат қурилиши соҳасидаги иштирокини таъминлашга қаратилган умуммиллий сиёсатни рўёбга чиқариш бўйича аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. *Ўзбекистон хотин-қизлар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳамда жамият бошқарувига уларни эгалб қилиш бўйича Марказий Осиё давлатлари ичида етакчи ўринни эгаллайди*³. Мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари, хусусан, хотин-қизлар масалаларига оид 80 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Мамлакатда амалга оширилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислохотларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб, хотин-қизлар мавқеини мустаҳкамлаш борасида амалга оширилган ишларни тўрт босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич – 1991–2000 йилларни ўз ичига олиб, совет давридан мерос бўлиб қолган экологик ҳолат, демографик вазият, иқтисодий тангликлар оқибатида аёлларнинг турмуш тарзи ва умумий аҳволидаги мураккаб ҳолатлар, муаммоларнинг ечимини топиш борасида изланишлар олиб борилди. Бу даврда, хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеини ошириш, уларнинг жамият ҳаётида фаол иштирокини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини яратиш борасида институционал ўзгаришлар амалга оширилди. Хотин-қизларнинг жамиятдаги мавқеини ошириш бўйича давлат сиёсатининг устувор ва асосий йўналишлари белгилаб олинди. 1991 йил 27 декабрда Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси ташкил қилинди. Ушбу ташкилотнинг асосий мақсади – хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ижтимоий-ҳуқуқий ва меҳнат жабҳасидаги фаоллигини, ҳуқуқий ва иқтисодий билим даражасини юксалтиришга қаратилган эди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 2 март куни қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат ва ижтимоий қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-3434-сонли Фармонида “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси раиси айни пайтда Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари, ҳудудий хотин-қизлар қўмиталарининг раислари жойлардаги ҳокимларнинг ўринбосарлари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорғи Кенгесида Қорақалпоғистон

³ Ўзбекистонда мамлакат тизимли диагностикасини ўтказиш бўйича онлайн консултациялар // 2015–2019 йилларда мамлакат билан ҳамкорлик Концепциясига қўшимча сифатида. Тошкент, 2015. Август. 14-бет.

Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раиси ўринбосари каби тегишли лавозимлар жорий этилди⁴. Натижада, илмий салоҳиятли хотин-қизларнинг ҳокимият тузилмаларидаги бошқарув лавозимларини эгаллашлари фаоллашди.

1998 йил 30 апрелда Ўзбекистон Республикасининг “Оила кодекси” қабул қилинди. Кодекс хотин-қизлар манфаатларини янада кенгрок инobatга олди ва ҳимоя қилди. Мазкур Кодексда эркин демократик жамиятда оилавий муносабатларни тартибга солиш, эркак ва аёлнинг ихтиёрий равишда никоҳланиб тузган иттифоқи, эр ва хотиннинг шахсий ҳамда мулкӣ ҳуқуқлари тенглиги, ички оилавий масалаларнинг ўзаро келишув йўли билан ҳал қилиниши мустаҳкамланди. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат, Фуқаролик, Жиноят, Фуқаролик-процессуал, Жиноят-процессуал кодексларида ҳам хотин-қизлар манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликлари ўз ифодасини топди. Ушбу қонун ҳужжатларидан ташқари хотин-қизларга нисбатан имтиёз ва қулайликларни ўз ичига олган кўплаб қарорлар қабул қилинди.

Бу даврда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 17 мартдаги “Хотин-қизларнинг ижтимоӣ муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-2246-сон Фармони, “Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги № 760-І-сонли Қонуни аёлларнинг оилада, давлат ва жамият қурилишидаги ролини кучайтириш, уларнинг ҳуқуқӣ, ижтимоӣ, иқтисодӣ ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари бўйича давлат дастурининг ишлаб чиқилишида муҳим аҳамият касб этди.

Мазкур даврда хотин-қизлар манфаатларининг қонуний таъминланиши борасида олиб борилган ишлар самарасига кўра, Ўзбекистон аёлларининг парламентдаги иштироки бўйича жаҳонда 51-ўринни эгаллади⁵.

Иккинчи босқич – 2001–2010 йилларни ўз ичига олади, бу даврда хотин-қизларнинг нафақат ижтимоӣ фаоллиги, балки, сиёсий ҳаётдаги иштирокини жадаллаштиришга қаратилган ислохотлар ҳам амалга оширилди. 2001 йил – “Она ва бола йили” деб эълон қилинди.

⁴ Бойқўзиева Р. Ўзбекистонда гендер сиёсатининг истиқболи // Хотин-қизлар камситилишига қарши курашнинг сиёсий-ҳуқуқӣ, маънавий-психологик муаммолари. Республика илмӣ-амалий конференцияси материаллари. 2008 йил 12 июнь. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2008. 113-бет.

⁵ Қиёслаш учун: Россия 84- , Қозоғистон 81-ўринда туради.

2004 йил 25 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-3434-сонли ЎзР Президенти Фармони⁶ аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётида тўлақонли иштирок этишини таъминлаш, маънавий ва интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим ҳужжат бўлиб хизмат қилмоқда. Хотин-қизларнинг давлат ва жамият қурилишидаги ролини янада кучайтириш, уларнинг сиёсий ҳуқуқларини ошириш соҳасида қатор қонунлар қабул қилинди. Хусусан, 2003 йил 23 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши аёлларнинг қонун чиқарувчи органлардаги иштирокини янада кенгайтди. Ушбу қонуннинг 22-моддасида сиёсий партиялар томонидан мамлакат парламенти депутатлигига кўрсатилган номзодларнинг камида 30 % и хотин-қизлардан иборат бўлиши ҳақидаги талаб киритилди⁷.

Мазкур даврда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигига оид статистик (2000–2005 йилгача бўлган) маълумотлар таҳлилига кўра, қорхона ва ташкилотларда ишловчи аёллар нуфузи 43,7 %, иқтисодий тармоқлар бўйича: саноатда 43 %, транспорт ва алоқада 18 %, савдо тармоқларида 54,5 %, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминотда 78,6%, таълим, маданият, фан ва илмий соҳада 69,3 %, молия-кредит, сўғурта соҳасида 46,5 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 52,6 % ни ташкил этди⁸. Мулкдор синф вакили: тадбиркор, фермер, кичик ва қўшма қорхона соҳиби, ҳунарманд, касаначи, бизнес, акциядор, менежер, дизайнер каби касб эгалари сифатида хотин-қизларнинг кенг қамровли фаолияти учун имкониятлар яратилди.

Илм ва тажрибага эга хотин-қизлар раҳбарлик лавозими, сиёсий партиялар сафида, тадбиркорлик, яъни замонавий касб-ҳунар соҳасида ҳам фаоллик билан ўз қобилият ва интеллектуал салоҳиятларини намоён эта бошладилар. Сиёсий партия сафида 40%ни, тадбиркорлик соҳасида 28,1%ни аёллар ташкил қилганлигини кўриш мумкин⁹.

⁶ <http://lex.uz/docs/214651>

⁷ <http://www.lex.uz/acts/70557>

⁸ Шайхова Х.А. Аёл мавқеи ва унинг муҳим муаммолари // Хотин-қизлар камситилишига қарши курашнинг сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-психологик муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. 2008 йил 12 июнь // Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2008. 13-бет.

⁹ Шайхова Х.А. Аёл мавқеи ва унинг муҳим муаммолари... 13-бет.

Эътиборли жиҳати, бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг 2008 йил 1 майда “Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган чора-тадбирлар Дастури ҳақида”ги ПФ-3994-сонли Фармони қабул қилинди. Фармон инсон ҳуқуқлари, шу жумладан, хотин-қизлар ҳуқуқлари соҳасидаги кейинги ҳаракатларни фаоллаштиришда қўшимча дастуруламал бўлиб хизмат қилди. 2007–2008 йилларда хотин-қизлар сиёсий фаоллигида икки муҳим воқеа бўлиб ўтди: Ўзбекистон тарихида биринчи мартаба аёл киши Республика Президенти лавозимига номзод қилиб кўрсатилди ва биринчи мартаба аёл киши Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси – Парламент қуйи палатаси Спикери лавозимига сайланди.

Учинчи босқич – 2010–2016 йилларни ўз ичига олади, ушбу даврда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти томонидан илгари сурилган “Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да белгиланган устувор вазифаларни амалга ошириш, ислохотлар жараёнида хотин-қизларнинг фаол иштирокини таъминлашга оид чора-тадбирлар амалга оширилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу босқич давомида 2014 йил – “Соғлом бола йили”, 2016 йил – “Соғлом она ва бола йили” деб номланди. Бу борада қабул қилинган давлат дастурларига биноан, жамиятни барча бўғинларидаги фаолиятида хотин-қизларнинг мавқеи ва даражасини ошириш бўйича аҳамиятга молик кенг кўламли ишлар олиб борилиб, ҳозирга қадар давом этмоқда. Бунда, давлатнинг аёллар ролини оила, жамият ва давлат бошқарувида ошириш, хотин-қизлар уюшмаларининг мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштироки учун тегишли шарт-шароитлар яратиб бериш олиб борилаётган ислохотларнинг узвий бўлагига айланди¹⁰.

Тўртинчи босқич – 2017 йилдан ҳозирга қадар бўлган даврни ўз ичига олади. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги ўрнини кучайтириш, хотин-қизлар, касб-хунар коллежи битирувчи қизларининг бандлигини таъминлаш, уларни тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб этиш, оила

¹⁰ Пўлатов Б. Аёлларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини таъминлашда прокуратура органларининг вазифалари // Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг олий ўқув курслари ахборотномаси. Тошкент, 2011. № 1. 32-бет.

асосларини янада мустаҳкамлаш” вазифаси белгиланган¹¹. 2018 йил 2 февралдаги ПФ-5325-сонли “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонида белгиланган вазифаларни амалга оширишда муҳим ҳужжат бўлиб ҳисобланади. Мамлакатда 2017 йилнинг “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” деб номланиши Ўзбекистонда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеи юксалишининг янги босқичи сифатида эътироф этилди.

Ўзбекистон хотин-қизлари жамият ҳаётининг барча соҳа ва тармоқларида ўзларини тўла намоён этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг таъкидлашича: “Ҳозирги вақтда мамлакатимиз хотин-қизлари орасида 514 нафар фан доктори, 6 нафар академик, 15 нафар Ўзбекистон Қаҳрамони, 17 нафар сенатор, 15 нафар Қонунчилик палатаси депутати борлигини, шунингдек, маҳаллий Кенгашлар депутатларининг 23 %идан зиёдини айнан хотин-қизлар ташкил этишини алоҳида таъкидлаш лозим. Ўнлаб опа-сингилларимиз “Ўзбекистон фан арбоби”, “Ўзбекистон халқ шоири”, “Ўзбекистон халқ ўқитувчиси”, “Ўзбекистон халқ артисти” сингари давлатимизнинг юксак фахрий унвонларига сазовор бўлганлар. Шулар қаторида 240 нафар ёш истеъдод эгаси Зулфия номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланган ва уларнинг сафига бу йил яна 15 нафар иқтидорли кизларимиз қўшилмоқда”¹².

Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида хотин-қизлар мавқеи социологик тадқиқотлар орқали ўрганилиб, унга кўра, 94 % респондентлар аёлларнинг кам иш ҳаққига қарамасдан ўз иш жойларини тарқ этмасликларини билдирганлар. 2018 йилда муаллиф томонидан “Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлар” мавзусида Сирдарё ва Тошкент вилоятлари Хотин-қизлар қўмитаси раислари ва фаол аёллар билан сўровнома ўтказилди. Унинг натижасида эгаллаган лавозимларида респондентларнинг 32 %и ҳуқуқи бузилиши билан боғлиқ муаммолар, 13 %и оилавий муаммолар, 13%и турар жой етишмаслиги

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4749-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // “Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари миллий бази-си”нинг веб-сайти – www.lex.uz.

¹² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Халқаро хотин-қизлар байрамига бағишланган учрашувдаги нутқи // <http://uza.uz/oz/politics/uzbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-khal-06-03-2017>

билан боғлиқ муаммоларга дуч келишларини кўрсатганлар. Аслида касбий қийинчиликлар, бир томондан, аёлнинг ишдаги юкламалари, иккинчи томондан, уйдаги юмушлари билан қўшилиб кетади. Оқибатда аёл кишида чарчаш, асаб бузилиши, зўриқиш, вақтдан ютқизиш, вазифани уддалай олмаслик ва бошқа ҳолатлар юзага келади. Албатта, бундай омиллар аёл кишининг самарали фаолиятига тўсқинлик қилади. Оилавий шароит аёл кишининг профессионал мавқеига жиддий таъсир кўрсатади. Иш ва оиладаги фаолиятни бирга олиб бориш, маълум маънода, аёл киши фаолиятини чегаралашга, меҳнат лавозимида ўсишнинг мураккаблашувига, ишда қийинчиликларга учрашига сабаб бўлмоқда.

Ўзбек аёли Шарқ вакили сифатида ментал хусусиятларга эга ва уларнинг ўзини-ўзи англаб етиши масаласига ўзига хос ёндашув тақозо этилади. Шу туфайли, бу масалада қуйидаги омиллар муҳим аҳамият касб этади:

1) ижтимоий ҳимоялаш; 2) ижтимоий қўллаб-қувватлаш; 3) ижтимоий рағбатлантириш.

Хотин-қизларни ижтимоий ҳимоялаш уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини рўёбга чиқаришдир. Ижтимоий қўллаб-қувватлаш уларга иқтисодий, моддий ва меҳнат унумдорлиги жиҳатидан қулай шарт-шароитлар яратиб беришдир. Ижтимоий рағбатлантириш эса хотин-қизлар бандлигини ошириш, маънавий юксалтириш ва имтиёзлар қўламини кенгайтириб боришдан иборат. Бу масалалар бўйича жамиятимизда бугунги кунда муайян тажриба тўпланди. Эндиликда ана шу тажрибалардан унумли фойдаланиб, мавжуд муаммоларни изчил ҳал қилиб бориш лозим бўлади.

Энг аввало, бундай қиёфани тенг ҳуқуқлиликни англаш, ўз имконияти ва қобилияти (лаёқати)ни англаган ҳолда жамиятнинг барча жабҳаларида иштирок этиш белгилайди. Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, турли ижтимоий роллар нафақат ижтимоий ва меҳнат фаолияти иштирокчиси, балки “уй бекаси” ва “она” вазифаларини уйғунлаштиришни ҳам англаб етиш учун муҳим. Аёллар турли вариантларни танлаб оладилар. Аслида, кўпгина аёллар учун оиланинг барқарорлиги муҳим аҳамият касб этади.

Хотин-қизларнинг жамиятдаги мавқеини оширишга қаратилган саъй-ҳаракатлар натижасида ташаббускор, машаққатлардан қўрқмайдиган ишбилармон аёлларнинг майдонга чиқиши ижтимоий воқеликдаги ижобий тенденциялардан биридир. Демократик ислохотларнинг шаклланиш жараёнида хотин-қизларнинг оиладан ташқарида меҳнат қилиш,

жамоат ишларида фаоллик кўрсатиши, раҳбарлик лавозимида фаолият олиб бориши учун имкониятлари кенгайди.

Юқори тафаккур, ишбилармонлик, тадбиркорлик аёл табиати учун хос хусусият. Агар эркак киши узоқ муддатли режалар тузишга мойил бўлса, аёл киши аниқ, ишончли, кафолатли натижани шу ерда ва тегишли ҳолатларда кўради. Аёл киши эркак кишига нисбатан ўзи ҳамда ўзгаларнинг хатосини яхшироқ англай олади, у ўз фикри ва ғояларини аниқ ифода қилади, жиддий ишни бошқа нарсадан фарқлай билади. Шу билан бирга, ишбилармон аёлнинг лавозимда ўсишига ҳалакит берадиган асосий тўсиқ муаммоларни ечишда аниқ ҳулосага кела олмаслик, ўз ҳиссиётига берилиб кетиши ҳисобланади. Шу маънода, тажрибали раҳбар эркакнинг тадбиркор аёлга маслаҳат бериб туриши муҳим аҳамият касб этади.

Аёлнинг раҳбарлик лавозими пиллапояларидан кўтарилиши осон кечмайди. Чунки, ишбилармон аёл доимо ўзи танлаган иши билан банд эканлигини исботлаши керак. Замонавий аёлда бир қатор устун жиҳатлар мавжудки, уларни амалга ошириш билан у ўз фаолиятини самарали олиб боровчи раҳбар даражасига эришиши мумкин. Етақчи аёл мавжуд вазиятнинг мураккаб жиҳатларини тўлиқ ҳис эта олади. У жамоадаги ходимлар меҳнатини муносиб баҳолаш ва уларнинг хатти-ҳаракатларини олдиндан сеза билиш хусусиятига эгадир.

Муаллиф томонидан 2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясида малака ошираётган 48 шахар ва туман хотин-қизлар кўмитаси раислари орасида эксперт сўрови ўтказилди.

Сўровда республика миқёсидаги сиёсий ва ижтимоий соҳада хотин-қизларнинг иштироки ўрганилди. Анкета саволларининг айримлари хотин-қизлар фаоллигини умумлашган тарзда ифодаласа, бошқалари турли соҳалардаги мавқеини аниқлашга қаратилди. Хотин-қизларнинг сайловлардаги иштироки, партиялар фаолиятидаги ҳиссаси ҳамда жамоат ташкилотлари, хусусан, қасаба уюшмаси фаолиятидаги иштирокига оид жавоблари аниқланди. Бундан ташқари, ижтимоий ва сиёсий соҳалардаги фаол хотин-қизлар кифоасини экспертлар фикри тарзида ҳам аниқлаш масалалари сўровнома саволларига киритилди. Сўровномадаги “Ижтимоий фаол аёл деганда кимни тасаввур этасиз?” деган савол айнан шу масалани ойдинлаштиришга ёрдам берди. Хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий соҳадаги мавқеини мустаҳкамлашга ёрдам ва ҳалакит берувчи омилларни аниқлаш ҳам тадқиқотнинг алоҳида нуқтасига айланди. Шу масала юзасидан респондентларга хотин-қиз-

ларнинг ижтимоий мавқеини янада мустаҳкамлашга ёрдам берувчи омилларни, аксинча, бу соҳада тўсқинлик қилувчи шахсий сифатлар ва омилларни аниқлашга қаратилди. Ушбу саволларга бериладиган жавоблар очик характерга эга бўлиб, респондентнинг ўзи ўйлаган жавобларни ёзиши талаб қилинди.

“Нима деб ўйлайсиз, республикамиз хотин-қизларининг ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан мавқеи қай даражада?” деган саволга респондентларнинг 42,5 % и “юқори” деб жавоб берганлиги мамлакатда аёлларнинг ўз фаолиятига ишончи ошганлигини кўрсатади. Буни республика миқёсида бўлиб ўтаётган ижтимоий ва сиёсий жараёнларда хотин-қизлар реал иштирокининг ҳолати ҳам кўрсатиб турибди.

Мавқе, аввало, сайловларда намоён бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. “Сизнингча, республикамизда ўтаётган маҳаллий, вилоят ва республика миқёсидаги олий органларга сайловларда аёл номзодлар кўпми ёки камми?” деган саволга 90 % жавобда “Сайловларда аёл номзодлар кам миқдорда қатнашадилар” деган фикрнинг айтилиши бу соҳада кўплаб ишларни амалга ошириш зарурлигини кўрсатади. Айниқса, хотин-қизлар қўмиталари томонидан аёллар учун сайловларда иштирок этиш бўйича берилган 30 % ли имтиёздан фойдаланиш бўйича жойларда тарғибот ишларини кучайтириш талаб этилади. Буни 62,5 % респондентларнинг республика шаҳар, вилоят ва олий органларида аёл депутатлар сонини ошириш кераклиги ҳақидаги фикрлар ҳам тасдиқлайди.

Ҳозирги даврда, хотин-қизларнинг жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги мавқеи ошган. Шу жиҳатдан респондентларнинг 57,5 % и “Республикамизнинг етакчи аёллари давлат бошқарувида аёлларга, оналик ва болаликка тегишли масалаларни ҳал этишда фаол қатнашадилар”, деб ҳисоблаши юқоридаги фикрнинг исботи сифатида хизмат қилади. Фақатгина 10 % жавобларда бошқарув қарорлари қабул қилишда етакчи аёлларнинг таклиф ва мулоҳазалари инobatга олинмайди, деган фикрни учратиш мумкин. Сиёсий партияларда фаолият олиб бораётган хотин-қизларнинг мавқеи нисбатан юқори баҳоланганлигини (47,5 %) ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз.

Сўровнома саволларида, юқорида таъкидлаганидек, “Хотин-қизларнинг ижтимоий мавқеини янада мустаҳкамлашга ёрдам берувчи омиллар қайсилар?” деган интегратив, яъни барча жиҳатларни умумлаштирувчи савол киритилиб, жавоб вариантлари сифатида 11 та индикатор белгиланган ва респондентлар уларнинг аҳамият даражасига қараб рақамлашлари зарур эди. Респондентлар

назарида “хотин-қизларнинг билими ва саводхонлигини ошириш” (25 нафар респондентнинг эътирофи) хотин-қизларнинг ижтимоий мавқеини янада мустақкамланишига ёрдам берувчи омил ҳисобланар экан.

Ўз навбатида, “Хотин-қизларнинг ижтимоий соҳада мавқеини мустақкамланишига тўсқинлик қилувчи шахсий ҳислатлар ва омилларни белгиланг” деган масалага ҳам респондентлар ўз муносабатини билдирганлар. Бундай шахсий сифат ва омилларнинг 25 таси саволномада келтирилган бўлиб, шулар ичидан “Ўз устида мунтазам ишламаслик” энг кўп ҳолатда (28 та) келтирилган. “Малакасини ошириб турмаслик” (28 та), “маълумотининг пастлиги” (27 та) каби шахсий ҳислатлар ҳам айтиб кетилган. Шу билан бирга, аёлларнинг ижтимоий соҳада фаоллик қилишида тўсқинлик қиладиган омилларга “Эри борлиги” (30), “Аёл эканлиги” (28), “Бевалиги” (25) ҳолатлари кўрсатилган.

Кўриниб турибдики, хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеда ўзларини бош кафолат сифатида қарамоқдалар. Илгаридегидек бу масалада аёллик ёки оилани баҳона қилиш ҳолати тобора камайиб бормоқда. Бу эса мустақиллик йилларида хотин-қизларнинг дунёқарашини ва жамоатчилик фикрида илғор қарашларнинг шаклланаётганидан далолат беради.

Социологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатдики, иштирокчиларнинг фақатгина 5,2 %и ўзининг ҳуқуқий саводхонлигини юқори, 24,9 %и яхши, 47,9 %и ўртача, 14,6 ва 2,0 % и тегишлича паст ва жуда паст деб баҳолаган. Яшаш жойи (шаҳар, қишлоқ), ёши, маълумоти, ижтимоий ҳолатига боғлиқ равишда ўз ҳуқуқий саводхонлигига баҳо беришида бир қатор тафовутлар кузатилди. Жумладан, шаҳарлик аёлларнинг 26,1 %и, қишлоқда яшовчи аёлларнинг 24,1 %и ўзининг ҳуқуқий саводхонлик даражасини “ижобий” деб баҳолаган. Олинган натижалар таҳлиliga кўра, бирор партия ёки ижтимоий ташкилот фаолиятида иштирок этиш орқали сиёсий ҳаётда фаолият кўрсатишни хоҳловчиларга нисбатан, ўзининг сайлов ҳуқуқидан, яъни овоз бериш ҳуқуқидан фойдаланадиганлар кўпроқ эканлиги аниқланди.

“Ижтимоий фикр” жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази томонидан 2017 йил апрель ойида ўтказилган социологик сўров натижаларига кўра “Сизга Президентнинг қарори бўйича маҳаллий ташкилотлар органи томонидан ижтимоий ҳимоя кўрсатиляптими?” деган саволга 57,2% респондент ижобий жавоб берди. Респондентларнинг 46,4%и ижтимоий-сиёсий ҳаётдан қониқиш ҳосил қилган ҳолда барча шарт-шароитлар мавжудлигини айтганлар. “Сизнинг шаҳар

ва туманингизда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги қай даражада?” деган саволга респондентларнинг 11,8 %и юқори, 56,4 %и ўртача деб баҳо беришган. “Сизнинг фикрингизча, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш учун туман ва шаҳарларда зарурий шарт-шароитлар яратилганлиги қай даражада?” деган саволга 2016 йилда 36,8 % респондентлар ижобий жавоб берган бўлса, бу кўрсаткич 2017 йилда 42,4 % ни ташкил этган. Шаҳар ва туман даражасидаги аёлларнинг бошқарув органларида ишлашларини 23,9 % респондент “етарлича юқори” деб баҳолаган бўлса, 52,5 % респондент “ўртача” деб баҳолаган¹³.

Ҳозирда давлат бошқарувида аёлларнинг иштироки борган сари фаоллашмоқда. Хусусан, бугунги кунда Олий Мажлис Сенати аъзоларининг 17 %, Қонунчилик палатаси депутатларининг 16 % хотин-қизлардан иборатдир. Бундан ташқари, сўнгги йиллар давомида ижро ҳокимияти идораларида ҳам аёлларнинг фаолият кўрсатиш кўрсаткичлари 5 баробарга ошди – 3,4 %дан 16%га етди. Аёллар қаноти тузилгани боис мамлакатдаги сиёсий партияларда хотин-қизларнинг сони ҳам ошди. Сўнгги маълумотларга кўра, Ўзбекистон Либерал-демократик партиясида уларнинг сони 35 %дан 38 %га, “Миллий тикланиш” демократик партиясида 40%дан 46 %га, Халқ-демократик партиясида 41 %дан 56 %га, “Адолат” Социал демократик партиясида 38 %дан 49 %га етди¹⁴. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва маҳалла тизимларида ҳам аёллар иштироки кенгайди.

“Ижтимоий фикр” маркази томонидан 2016 йилда ўтказилган “Сиз сиёсатга кизиқасизми?” деган саволномада иштирок этган аёл респондентларнинг 60,9 %и кизиқишини, 19,7 % эса жуда ҳам кизиқишини, 36,5 %и сиёсатга кизиқмасликларини билдирганлар. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеи бевосита уларнинг ёшига ҳам боғлиқ, хусусан, респондент хотин-қизларнинг “20 ёшгача бўлганлари (68,4 %) сиёсатга кизиқишлари, 50 ёш ва ундан юқори бўлганлари (42,6 %)” сиёсатга кизиқмасликларини айтганлар. Шунингдек, “Сиз қайси сиёсий партия фаолиятида иштирок этишни хоҳлайсиз” деган саволга респондентларнинг 21% сиёсий партиялар

¹³ Сўров мамлакатимизнинг барча вилоятларида, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида ўтказилиб, унда 1589 респондент иштирок этган. Респондентларнинг 34,3 % и шаҳарда ва 65,7 % и қишлоқ жойларда истиқомат қилади.

¹⁴ Замоновий Ўзбекистон ҳаётида аёллар ўрни. “Жаҳон” АА Iyul 25, 2018. // <https://uzbekistan.lv/uz/>

харакатида иштирок этишни хохлашларини, 13 % жавоб беришга қийналишлари, 66 %и хохламасликларини» билдирганлар¹⁵.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт, айниқса, сиёсат олами хотин-қизлар фаоллигини намоён этувчи соҳа ҳисобланади. Шу маънода, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Парламентлараро Иттифок билан ҳамкорликда чоп этган “Аёллар сиёсатда: 2008” жаҳон харитаси маълумотлари эътиборга молик. Ушбу харитада парламентдаги аёллар сони бўйича биринчи ўнликда Швеция (47,0 %, 164/349), Финляндия (41,5 %, 83/200), Аргентина (40,0 %, 102/255), Нидерландия (39,3 %, 59/150) давлатлари жой олган. АҚШ рўйхатда 71-ўринни, Ўзбекистон 67-ўринни эгаллаган¹⁶. Бугунги кунда жаҳонда сиёсий сайловларда аёлларнинг иштироки тобора ошиб бормоқда. Бу аввало парламентларга хотин-қизлар учун квота ўринларининг ажратилиши билан боғлиқ. 2017 йилга келиб дунё миллий парламентларида бу рақам 2016 йилга нисбатан 22,3 % дан 27,1 %га кўтарилди. 20дан ортиқ давлатнинг парламентларида 30% ўрин аёллар томонидан эгалланди¹⁷. Жаҳон парламентлараро иттифоқининг “Парламентда аёллар 2017” статистик шарҳида келтирилишича, биринчи ўринни Руанда (61 %), иккинчи ўринни Боливия (53,1 %), учинчи ўринни Куба (48,9 %) эгаллаган. Қозғистон 27,1 % билан 57 ўрин, Ўзбекистон 16 % билан 127 ўринни банд этди¹⁸. Афсуски, бу рақамлар Ўзбекистон парламент аъзолари орасида аёллар улуши бўйича 2008 йилга нисбатан анча пасайганлигини кўрсатмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистонда амалга ошириладиган туб ислохотлар самараси бевосита аҳолининг ижтимоий-сиёсий фаоллиги билан чамбарчас боғлиқлигини ижтимоий ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Хусусан, Ўзбекистон хотин-қизларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг тамойил ва нормаларини тартиблаштирувчи халқаро асосий таянч ҳужжатларга қўшилди. Шунингдек, халқаро стандартларни ҳисобга олган ҳолда оналикни муҳофаза қилиш, хотин-қизларнинг мавқеини янада мустаҳкамланиши учун барча

¹⁵ Ниязова Н. Гендер ёндашуви нуқтаи назаридан сиёсий иштирок масалалари. Тошкент, Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2015. 4-сон. 128-бет.

¹⁶ Женщины в политике: 2008 год // http://archive.ipu.org/pdf/publications/wmnmар08_ru.pdf

¹⁷ Женщины в политике: представительство в парламентах, министерствах. 14/03/2018. // <https://theworldonly.org/women-in-politics/>

¹⁸ Женщины в мировой политике: от Руанды до России (инфографика) 08.03.2017. // <https://www.dw.com/ru/>

шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган гендер тенглик ва махсус чора-тадбирлар бўйича миллий қонунчилик шакллантирилди. Бўлажак оналар ва болаларнинг соғлиғини муҳофаза қилиш, соғлом авлодни тарбиялаш тизимларини ривожлантириш бўйича мақсадли дастурлар амалга оширилди. Энг муҳими, хотин-қизлар мавқеини мустаҳкамлаш бўйича фаолиятларни мувофиқлаштирувчи институционал база яратилди ва уни муҳофаза қилиш ҳамда қўллаб-қувватлаш бўйича қулай шарт-шароитлар вужудга келтирилди.

М. ҒАФҒОРОВА

**ЎЗБЕКИСТОНДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАВҚЕИНИНГ
ОШИРИЛИШИ ВА МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ:
ТАРИХИЙ-СОЦИОЛОГИК ТАҲЛИЛ**

Мазкур мақолада мустақиллик йиллари Ўзбекистонда хотин-қизларни ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, уларнинг социал, ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, давлат қурилиши соҳасидаги иштирокини таъминлашга қаратилган давлат сиёсатининг моҳияти, бу борада қабул қилинган қонун ҳужжатлари босқичма-босқич таҳлил этилган. Шунингдек, муаллиф томонидан ва “Ижтимоий фикр” маркази ўтказган ижтимоий сўровномалар асосида бу жараёнга ёндашувлар ўрганилган.

Калит сўзлар: хотин-қизлар манфаатлари, ижтимоий-сиёсий мавқе, ҳуқуқий муносабатлар, миллий қонунчилик, аёлларнинг роли, ижтимоий тадқиқот, жамоатчилик фикри.

М. ГАФФАРОВА

**ПОВЫШЕНИЕ СТАТУСА ЖЕНЩИН И ЗАЩИТА
ИХ ИНТЕРЕСОВ В УЗБЕКИСТАНЕ:
ИСТОРИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

В данной статье анализируется государственная политика, направленная на оказание социальной и правовой поддержки женщин в Узбекистане. Также показаны факторы повышения их социальной и политической активности и обеспечение их участия в общественном строительстве. Кроме того, по социологическим опросам, проведенным центром «Общественное мнение» и самим автором, были проанализированы подходы, применяемые к этому процессу.

Ключевые слова: интересы женщин, общественно-политический статус, правоотношения, национальное законодательство, роль женщин, социологические исследования, общественное мнение.

M. GAFFAROVA

**IMPROVEMENT OF THE STATUS AND PROTECTION
OF WOMEN'S INTERESTS IN UZBEKISTAN:
HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS**

This article analyzes the state policy aimed to provide social and law support to women in Uzbekistan. Also there have been shown the factors that increase their social and political activity and ensure their participation in society's building. In addition, according to sociological surveys conducted by the center "Public opinion" and the author himself there have been analyzed the approaches applicable to this process.

Keywords: women's interests, socio-political status, legal relations, national legislation, the role of women, sociological research, public opinion.

Ёш тадқиқотчи минбари

Н. КАРИМОВ

**ХОРИЖДА ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ
МАКТАБИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР**

Маълумки, VIII–XIV асрлар ислом дини ривожининг юксак босқичи бўлиб, аксарият олимлар бу даврни “ислом динининг олтин асри” сифатида эътироф этган¹. Айнан шу даврда ислом цивилизацияси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб олимлар етишиб чиққан. Ислом динида тасаввуфий тушунчалар моҳияти, валийлик атамаси, сўфийлик каби тушунчаларни дунёвий илмлар асосида илк мартаба очиб берган мутафаккир аллома Ҳаким Термизий улар қаторидан муносиб ўрин олган олимдир. Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий² бўлиб, тахминан 132–142/750–760 й. – 255/869 йиллар оралигида яшаган³. Ҳаким Термизий 80 дан (баъзи адабиётларда 400дан) ортик илмий асарлар муаллифи ва Шарқ тасаввуфшунослигининг машхур намоёндаси ҳисобланади. Аллома ҳаёти араб халифалиги гуллаб-яшнаган даврга тўғри келиб, бу муҳит унинг етук олим бўлиб шаклланишида муҳим роль ўйнади⁴.

¹ George Saliba. A History of Arabic Astronomy: Planetary Theories During the Golden Age of Islam. New York University Press, 1994. Pp. 245, 250, 256–57.; King David A. The Astronomy of the Mamluks. Isis. 74 (4): 1983. Pp. 531–55.; Hassan Ahmad Y. Factors Behind the Decline of Islamic Science After the Sixteenth Century. In Sharifah Shifa Al-Attas. Islam and the Challenge of Modernity, Proceedings of the Inaugural Symposium on Islam and the Challenge of Modernity: Historical and Contemporary Contexts. Kuala Lumpur, August 1–5, 1994; International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC), 1996. Pp. 351–99.

² Убайдулла Уватов “Икки буюк донишманд” китобида баъзи муаррихлар, масалан, аш-Шаароний ўзининг “ат-Табакот ал-кубро” асарининг 78-саҳифасида Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али ибн ал-Хусуён ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий шаклида келтирилганлиги қайд этилган.

³ Манбаларда аллома 112, 116, 120 йил яшаганлиги қайд этилган.

⁴ Историко-культурные традиции эпохи Хакима Тирмизи и ее значение в мировой цивилизации. Душанбе: Дониш, 2016. 15-б.

Бу даврда халифаликнинг барча худудида диний ва дунёвий илмлар ривожланиб, хусусан, Бағдод, Куфа, Басра, Мадина, Нишопур, Балх, Бухоро, Термиз ва бошқа шаҳарларда илм-фан марказлари вужудга келган⁵. Илм истовчилар ислом дунёсининг каерида кучли олимлар бўлса ўша минтакаларга борган. Ҳар бир минтака ислом дини тараққиётида ўзига хос ўрин тутган. Бағдод ўзининг фикхшунослик мактаби (илм ал-фикх) билан машҳур бўлган ва у бевосита Абу Ҳанифа (ваф. 150/767) ғоялари асосида фаолият юритган. Араб тили ва грамматикасини ўрганмоқчи бўлганлар эса Басра ва Куфага бориб таҳсил олган. Ҳадис илми учун Мадина ва Ҳижоздан муносиброқ жой бўлмаган⁶. Мазкур шаҳарлар мактаблари учун Имом Малик (ваф. 179–180/795–796) ғоялари асос қилиб олинган. Ислом цивилизациясида Мовароуннаҳр ҳам етакчи рол ўйнаган. Бу минтақада Имом Бухорий (ваф. 260/874), Абу Исо Термизий (ваф. 279/892), Ҳаким Термизий каби ислом олимлари етишиб чиққан.

Мовароуннаҳр худудида фаолият юритган диний мактаблар, уларнинг ислом дунёсидаги даражаси ва роли анчайин мураккаб мавзудир. Ушбу мақолада хорижлик олимларнинг Ҳаким Термизий илмий мактаби борасида билдирган фикр-мулоҳазалари яъни, уни қайси мактаб вакили сифатида эътироф этилганлиги, “ал-ҳакимия” оқими ва Ҳаким Термизий орасидаги алоқадорлик даражаси, шунингдек, Ҳаким Термизийнинг бошқа тасаввуфий оқим ва тариқатларга таъсири сингари масалалар энг сўнгги адабиётлар асосида таҳлил қилинади.

Аксарият термизийшунос олимлар⁷ Ҳаким Термизий илмий меросини тубсиз уммон сифатида баҳолашади. Чунки, у ўз даврининг муҳаддиси, фикхшуноси, мутасаввуфи, асторономи, файласуфи бир сўз билан айтганда “ал-ҳаким” – донишманди бўлган. Мазкур соҳаларнинг ҳар бирида чуқур илмий маъно-мазмунга эга асарлар ёзган. Хусусан, биргина Ҳаким Термизий тасаввуф таълимотида “Хатм ал-ав-

⁵ Muhammad al-Geyoushi. Al-Tirmidhi, his works and his opinions on Sufism. The university of London, Ph.D. diss., 1970. P. 10.

⁶ El-Geyoushi Muhammad Ibraheem. The Influence of al-Tirmidhi on Sufi Thought // Islamic quarterly, XX no.3. 1978. Pp. 104-115.

⁷ Heer N. Some Biographical and Bibliographical Notes on al-Hakim al-Tirmidhi // The World of Islam: Studies in Honour of Philip K. Hitti, edited by James Kritzeck and R. Bayly Winder, London, 1959. Pp. 121–134.; Sviri S. Words of Power and the Power of Words: Mystical Linguistics in the Works of al-Hakim al-Tirmidhi // Jerusalem Studies in Arabic and Islam, The Hebrew University of Jerusalem the Faculty of Humanities, 2002. № 27. Pp. 204–244.

лиё” номли китоби оркали “валийлик назарияси”га⁸ асос солган. Адабиётларнинг кўрсатишича, ундан сўнг валийлик ҳақидаги тасаввурлар бевосита Ҳаким Термизий қарашлари таъсири остида шаклланган⁹. Аллома валийлик ҳақидаги қарашларни бир тизимга солиш, унинг аниқ чизгиларини “чизиш” ва белгилаш масаласида муҳим ўринга эга. У илк бор валийликнинг белги ва даражаларини аниқлаб, “ҳотам ал-авлиё” иборасидан фойдаланган. Ҳаким Термизийнинг “хатму-л-авлиё” – “пайғамбарлик муҳри”¹⁰ (Муҳаммад с.а.в.) бўлгани каби “валийлар муҳри” ҳам мавжудлиги, охиратда барча анбиёлар “Ҳотаму-л-анбиё” – Муҳаммад (с.а.в.) нинг шафоатларига муҳтож бўлгани каби, авлиёлар ҳам “Ҳотаму-л-авлиё”нинг шафоатига муҳтож бўлиши ҳақидаги ислом таълимотида мукаддам учрамаган қарашлари турли даврларда кескин мунозараларга сабаб бўлган. Жумладан, Ибн ал-Арабий бу ғояларни давом эттириб, ўзини “хатм ал-авлиё” эканини эълон қилган бўлса, Ибн Таймия бу ғояни куфр деб баҳолаб, ал-Ҳаким ат-Термизийни ҳам, Ибн ал-Арабийни ҳам кескин танқид остига олган¹¹.

Ҳаким Термизий илмий мероси борасида Ғарбда талайгина ишлар амалга оширилган. Хорижлик олимларнинг Ҳаким Термизий асарларини тадқиқ этиш сабабларидан бири унинг чуқур илмий асосга эга асарлар ёзганлигидир. Қолаверса, аллома ёзма мероси борасидаги баҳсли масалалар ҳам тадқиқ этишга ундаган бўлиши мумкин. Ху-

⁸ Ҳаким Термизий ўзининг “Илм ал-авлиё”, “Хатм ал-авлиё”, “Манозил ал-ибод”, “Маърифат ал-асрор”, “Ғавр ал-умур” асарларида валийлик таърифи, сифатлари ва даражалари ҳақида маълумот берган. Масалан, “Илм ал-авлиё” асарининг биринчи бўлимида валийлик мавзусига тўхталиб, куйидаги фикрларни билдирган: “Аллоҳ таоло валийни Ўзига томон кўтарган ва умматларидан унга яширин қаромат ато этган. Улар ўзларини ёмон ишлардан узоқ тутганлар ва ёмон ҳаёллардан ўзларини тийганлар. Валийлар Аллоҳ таолонинг ердаги хос кишиларидир. Қиёмат куни пайғамбарлар ва шаҳидлар уларнинг Аллоҳ олдидаги мақомларини кўриб ҳавас қиладилар”. Яъни, Ҳаким Термизий “Валийларга итоат” қилиш худди халифалар ва пайғамбарларга итоат қилиш каби вожибдир”, – деган фикрларни билдирган ва Аллоҳ таолони куйидаги оятини мисол қилиб келтиради: “...Аллоҳга итоат этингиз, Пайғамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) бошлиқларга итоат этингиз!”. Ҳаким Термизий ёзма меросининг мазмун-моҳияти ҳақида аниқ тасаввур бўлмаса, юқоридаги фикрларни нотўғри талқин қилиш мумкин. Шу сабабли ҳам ўз даврида олим тазийкка учраган ва маълум муддатга она шахрини ташлаб кетишга мажбур бўлган.

⁹ Усмонов И. Ал-Ҳаким ат-Термизий таълимотининг ибн ал-Арабий қарашларига таъсири // Имом ал Бухорий сабоқлари, 2003. № 4. 185-б.

¹⁰ Ахзоб сураси, 40-оят.

¹¹ Усмонов И. Тасаввуф. Тошкент: Ислом университети, 2012. 191-б.; Уватов У. Икки буюк донишманд. Тошкент: Шарқ, 2005. 63-б.

сусан, “Хатм авлиё” китоби сабаб унинг динсизликда айбланиши¹², эътикод ва ахлоқ асосларига қарши бориш айблови¹³, “валийларни набийлардан устун қўйиши”¹⁴, Айниқса, унинг “Ҳотам ал-анбиё” бўлганидек, “Ҳотам ал-авлиё” ҳам бор мазмунли фикри¹⁵ хорижлик тадқиқотчиларни ўзига жалб қилган бўлса ажаб эмас.

Ғарбда Ҳаким Термизий илмий меросининг кўлами ва тасаввуфий қарашларига оид дастлабки фикрлар муаллифи Л. Массинъондир. Унинг 1922 йил эълон қилинган “Essai sur les origins du lexique technique de la mystique musulmane”¹⁶ номли тадқиқотида алломанинг қайси мактаб вакили бўлгани баён қилинмаган. Аммо, Ҳаким Термизий “маломатия”¹⁷ тасаввуф мактабига катта таъсир қилган, Ибн Арабий фалсафий дунёси асосларини яратган, нақшбандийлик тарикати устунларини белгилаб берган олим эди”, дея фикр билдирган¹⁸.

1970 йилда Лондон университетига ҳимоя қилинган Мухаммад Иброҳим ал-Жиюшийнинг “Ҳаким Термизий, унинг асарлари ва сўфийликка оид фикрлари” номли докторлик ишида¹⁹ Ҳаким Термизийнинг қайси мактабга мансублиги борасида аниқ фикрлар билдирилмаган бўлса-да, муаллиф Ҳаким Термизий ўзига отаси – Али ибн

¹² Тожддин Субкий. Аш-шофеъийа ал-кубро. I жилд. 6 томлик / Мустафо Аҳмад Ато нашрга тайёрлаган. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийа, 1999. 448-б.

¹³ Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. М.: Диля, 2004. 119-б.

¹⁴ Massignon L. Kitab al-Tawasin par Abou al-Moghith al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj. Paris, 1913. 270 p.; Адам Мец. Мусульманский Ренессанс / пер.с нем. Д.Е. Бертельса. М.: Наука, 1973. 234-б.

¹⁵ Кныш А.Д. Ат-Термизий // Ислам: энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991. 237-б.

¹⁶ Биз фойдаланган инглиз тилидаги таржимаси. Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism by Louis Massignon; translated by Benjamin Clark. – Indiana: University of Notre Press, 1997. P. XVI.

¹⁷ “Маломатийлик” (ملاמתية) IX асрда Нишопур худудида вужудга келган тасаввуфий гуруҳдир. Маломатийлар карромийларнинг “ўзини ошкора намойиш этиш орқали таълимотини тарқатиш” ғоясига қарши бўлган. Ҳаракатнинг асосий ғояси – нафс тарбияси ва риёзат. Маломатийларни бошқа замондош тасаввуфий тоифалардан фарқлаб турувчи томони, улар Аллоҳ ҳузурида ихлосга эришиш учун нафсни айб ва иллатлардан муолажа қилишга асосий эътиборни қаратган. Маломатийларнинг асосий жиҳатлари: махсус кийимга бурқаниб олмаслик; жаҳрий зикрдан ҳафий зикрни афзал қўриш; мақсадсиз дарбадар юришдан қайтариш.

¹⁸ Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism by Louis Massignon; translated by Benjamin Clark. – Indiana: University of Notre Press, 1997. P. 199.

¹⁹ Muhammad al-Geyoushi. Al-Tirmidhi, his works and his opinions on Sufism. The University of London, Ph.D. diss., 1970.

ал-Ҳасан ва Хизр алайҳиссаломларни устоз деб билганлиги ҳақида маълумот берган. Бирок, ал-Жиюший аллома кимдан ҳадис ривоят қилганига қараб алломанинг тахминий 164 та устозлари исмларини келтирган ҳамда улар тўғрисида қисқача маълумот тақдим қилган. Тадқиқотчи манбаларга асосланиб, Ҳаким Термизийнинг Жаъфар ибн Ҳайсом (ваф. 360/971), Абу Бакр ал-Варроқ Муҳаммад ал-Ҳаким (ваф. 294/906 – 907), Яҳё ибн Мансур ал-Қозий (ваф. 350/961), Аҳмад Ибн Муҳаммад ибн Исо, Ал-Ҳасан ибн Али ал-Жузжоний, Мансур ибн Ҳолид ал-Ҳаравий исмли 6 нафар шогирдлари бўлганлигини қайд этган. Шунингдек, ал-Жиюший Ҳаким Термизийнинг Балхга саёҳати тўғрисида ҳам фикр билдириб, “маҳаллий аҳоли билан ғоявий қарашларда ўхшашлик бўлгани боис Ҳаким Термизийни Балхда илик кутиб олишганини, мазкур саёҳат сабаб олим нафс масаласида янги назариялар яратганлигини эътироф этган. Тадқиқотчи фикрларининг исботи сифатида олимнинг Муҳаммад Ибн Фадл (ваф. 319/931 й.) ва Абу Усмон Саид ал-Ҳири (ваф. 298/911 й.)га йўллаган мактубларини келтирган. Улар ўша пайтда Балхнинг энг машҳур олимлари ҳамда маломатийлик тариқатининг етакчилари бўлишган. Демак, Балх саёҳати Ҳаким Термизийга маломатийлик тариқати билан яқиндан танишиш имкониятини бериш билан бирга, ундан маълум миқдорда таъсирланишига олиб келган. Айниқса, алломанинг нафс табиати ҳақида ёзган асарларида маломатийлик кайфияти билиниб туради, деб ал-Жиюший хулоса қилган²⁰. Аммо, “Лисон ал-Мезон”²¹, “Тазкират ал-Хуффо”²² каби тарихий манбаларга кўра, Балхга саёҳат ёки “кувгин” Ҳаким Термизийнинг ҳаёти ниҳоясида юз берган. Бу пайт унинг “Хатм ул-авлиё” ва “Илал аш-Шариа” каби асарлари аллақачон танқидга учраган давр бўлган. Бирок, аллома бу давргача олим сифатида шаклланиб улгурган ва ўзининг мустақил фикрига эга бўлган. Маломатийлик вакиллари билан эса ўз мулоҳазаларини бўлишган. Ҳаким Термизий маломатия вакиллари билан илмий баҳсларга киришган, уларни аксарият ҳолларда танқид қилган. Бундан кўринадики, юқоридаги фикр нотўғри бўлиб, аксинча маломатийлик аллома назариясидан таъсирланган. Маломатийлик, карроматийлик каби мактаблар фаолиятини ўрганган

²⁰ Muhammad al-Geyoushi. Al-Tirmidhi, his works and his opinions on Sufism. The University of London, Ph.D. diss., 1970. P. 37.

²¹ Ал-Аскалоний. Лисон ал-мезон. Ҳайдаробод. Ҳижрий 1329–1331. Жилд 5. 308–310-бетлар.

²² Аз-Захабий. Тазкират ал-хуффаз Ҳайдаробод. Ҳижрий 1333. Жилд 2. 197-б.

Сара Свири²³ Ҳаким Термизийнинг ижодини алоҳида мактаб сифатида тадқиқ этишни таклиф қилади²⁴.

1975 йил чоп қилинган Анна Мария Шиммелнинг “Исломининг тасаввуфий жиҳатлари” номли китобида Ҳаким Термизий ҳаётига оид қизиқарли маълумотлар учрайди²⁵. Жумладан, “Сахл Абдуллоҳ ат-Тустарийнинг ёш замондошларидан бири Ҳаким Термизийдир. Унинг исмидаги “ҳаким” юнон фалсафасини ўзлаштирганидан дарак беради. Термизий Балх ва Ироқда узоқ йиллар яшаб, шофийлик мактаби сирларини ўрганган ҳамда X асрнинг бошларида Макка шаҳрида вафот этган”. А. Шиммел фикрича, Ҳаким Термизий Шақиқ ал-Балхий (ваф. 194/810 й.) ва Ҳатим ал-Асом (ваф. 237/852 й.)нинг Балхдаги янги Афлотунчилик тасаввуф мактабида таҳсил олган²⁶. Мазкур фикр Бернд Ратдке томонидан инкор қилинган²⁷. Тадқиқотчи Ҳаким Термизий юнон фалсафасини ўрганмаган, у фақат ислом илмлари билан шуғулланган, “ҳаким” ёки “ҳакимийлик” Мовароуннаҳрда таълим олган ислом мутасаввуфларига нисбатан ишлатилган, деб ҳисоблайди²⁸. Қолаверса, Бернд Ратдке Ҳаким Термизийни сўфий сифатида эътироф этмаган²⁹. У Абдуллоҳ ал-Ансорий ва Абу Бакр ал-Варроқ фикрларига таянган ҳолда “ҳаким” сўзи алломага замондошлари томонидан берил-

²³ Svir S. Hakim Tirmidhi and the Malamati Movement in Early Sufism // The Heritage of Sufism vol. I, ed. L. Lewisohn, – Oxford: One world Publications, 1999. Pp. 583–613.

²⁴ Сара Свири тадқиқотида Нишопур, Марв, Ҳирот, Балх, Рай, Боғдод, Термиз ва Бухорода жойлашган сўфийлик маънавий марказлари ўртасидаги муносабатлар баён қилинган. Маломатийлик, карроматийлик, сўфийлик каби тушунчалар ҳақида батафсил маълумот бериб, Ҳаким Термизийнинг нишопурлик олимлар Абу Усмон ал-Ҳири ва Мухаммад ибн ал-Фадл (асли Самарқандлик) билан ёзишмалари келтирган. Аслида, Ҳаким Термизий Нишопур мактабига ҳам ва бошқа мактабга ҳам аъзо бўлмаган. Сара Свири алломанинг Нишопур олимлари билан ёзишмаларига асосланиб, унинг фикрлари, қарашлари буткул бошқача эканлиги ҳақида хулоса қилган.

²⁵ Annamarie Schimmel. Mystical dimensions of Islam. The University of North Carolina Press Chapel Hill, 1975. 535 p.

²⁶ Annamarie Schimmel. Mystical dimensions of Islam. P. 187.

²⁷ Radtke B., O'Kane J. The concept of sainthood in early Islamic mysticism: two works by al-Hakim al-Tirmidhi. Surrey “Curzon Press”, 1996. P. 15.

²⁸ <http://www.ibnarabisociety.org>

²⁹ Илк хижрий асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросон тариқатлари “сўфий” деб эмас, балки ҳаким, воиз, музаккир, обид ва зоҳид каби номлар билан аталган. “Тасаввуф”, “сўфи” сўзлари Мовароуннаҳр ва Хуросон тариқатларига нисбатан X асргача қўлланилмаган. Эҳтимол, шунинг учун Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзини “сўфий” ёки “мутасаввиф” деб ҳам ҳисобламаган. Ал-Ҳаким ат-Термизий сўфийча кийинганларни танқид қилган.

ганлигини кайд этган. Жеклайн Чаббининг фикрича, аллома замонида “ҳаким” инсон руҳияти билан боғлиқ билимларни эгаллаган инсонга нисбатан ишлатилган³⁰.

1989 йил чоп қилинган Жулиан Болдикнинг “Mystical Islam: An Introduction to Sufism” (Тасаввуфий ислом: сўфизмга кириш)³¹ номли китобида Ҳаким Термизийнинг тасаввуфдаги ўрни, унинг илмий мероси ҳақида қисқача сўз юритилган. Ж. Болдикнинг аллома устози масаласидаги фикрлари эътиборга лойиқдир. Муаллиф “Термизийнинг устоз борасидаги назариясида ғалати ҳолат учрайди. Унинг устози бўлмаган, у ўқиганларидан ўрганган. Термизий устоздан илм олиш ёки олмастик борасида очик фикр билдирмаган. Инсонни бошқа инсонга тобе бўлмастикка чақирган” – деб таъкидлайди. Ж. Болдик Ҳаким Термизий валийлик назариясининг келиб чиқишига оид иккита тахминни ифодалаган: биринчиси – христианлик йўли бўлиб, алломанинг гностик илмлари христианликдан олинган деб ҳисоблаган. Иккинчиси эса Ҳаким Термизий шимолий-шарқда шаклланган шомонликдан илҳомланган. Яъни, у шомон бўлгани учун кейинчалик уни сўфи сифатида тан олишмаган³². Бу ёндошувлар кейинчалик Ҳаким Термизий таълимотига оид изланишлар олиб борган Бернд Ратдке³³, Йвес Маркует³⁴, Сара Свири³⁵, Геневиёв Гоббилотлар³⁶ томонидан инкор қилинган. Фикримизча, Ж. Болдик илмий таҳлилий асосларга эга бўлмаган хулосаларни тақдим қилган. Ёки у Ҳаким Термизий илмий мероси, тасаввуф ва ислом динидан беҳабар бўлган. Аллома назариясини христианлик ёки шомонлик

³⁰ Chabbi J. Remarques sur le developpement historique des mouvements ascétiques et mystiques au Khurasan: IIIe /IXe siècle - IVe/Xe siècle // *Studia Islamica*. (46): 1977.

³¹ Julian B. *Mystical Islam. An Introduction to Sufism*. New York and London: New York University Press, 1989. Pp. 208.

³² Julian B. *Mystical Islam. An Introduction to Sufism*. P. 44.

³³ Radtke B. *Al-Ḥakīm at-Tirmidī. Ein islamischer Theosoph des 3./9. Jahrhunderts*. Schwarz Verlag, Freiburg, 1980.

³⁴ Marquet Y. *Al-Ḥakīm al-Tirmidī et le néoplatonisme de son temps* // *Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines, Dakar*, No. 4, 1976. Pp. 263–306.

³⁵ Sviri S. *Words of Power and the Power of Words: Mystical Linguistics in the Works of al-Hakim al-Tirmidhi* // *Jerusalem Studies in Arabic and Islam, The Hebrew University of Jerusalem the Faculty of Humanities*, No 27, 2002. Pp. 204–244.

³⁶ Gobillot G. *Le langage, science des saints selon al-Ḥakīm al-Tirmidhi* // *Mystique musulmane, parcours en compagnie d'un chercheur, Roger Deladrière, Paris: Cariscript*, 2002. Pp. 59–92.; Gobillot G. *Ethique et spiritualité en islam a travers la pensée d'al-Hakim al-Tirmidhi. Le Sage de Tirmidh, mystique khurasanien (m. 318/930)* // *Revue d'éthique et de théologie morale*. 2007. P. 245.

билан боғлашда ҳеч қандай мантиқ йўқ. Ҳақим Термизийнинг инсонни бошқа инсонга тобе бўлмаслик борасидаги фикрларини ҳам нотўғри талкин қилган. Ҳақим Термизий инсонни инсонга эмас, балки Аллоҳга ишонишга чақирган. У “Масоил ал-макнуна” китобида Аллоҳга ишонч ва имон келтириш ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган: “Бирор бир тавҳид соҳиби йўқки унинг қалби Аллоҳга боғлиқ бўлмаган бўлса. Бу Имоннинг шартидир. Шунинг учун ҳам Аллоҳ таоло: “Эй Мусо, агар муҳаббатинг мендан узилса, Мендан бошқа ип боғланмайди”, деди. Бу маъно ояти карималарда ҳам келган: “Бас, ким шайтонни (ёхуд бутларни) инкор этиб, Аллоҳга Имон келтирса, демак, у бузилмас, ишончли халқани тутибди”. (Бақара сураси, 256-оятдан)³⁷.

1999 йил Александр Книшнинг “Ислоҳ тасаввуфининг қисқа тарихи” номли китоб нашр этилди³⁸. Муаллиф Ҳақим Термизийнинг валийлик назарияси шаклланишида шиа имомлари жиддий таъсир қилган, деган хулосага келган. Айнан ўша китобнинг 2015 йилги қайта нашрида эса³⁹, Хуросон ва Басра ҳудудларида мавжуд бўлган зоҳидлик ва тасаввуфий ҳаракатлар муҳокама қилиниб, мазкур ҳудудларда ташкил топган тасаввуф мактаблари, уларнинг энг йирик вакиллари, сўфийлик тариқатларининг бир-бири билан муносабатлари каби масалалар тадқиқ этилган. Китобга “Алоҳида вазиятлар: ал-Ниффарий (ваф. 366/977 й.), ат-Термизий ва Ибн Масарра (ваф. 319/931 й.)” номли маҳсус мавзу ҳам киритилган бўлиб, унда мазкур тасаввуф уламолари ҳеч қайси мактаб вакили бўлмаган дея хулоса берилган⁴⁰. Хусусан, “яна битта ўзгача қарашларга эга тасаввуф олими Ҳақим Термизий бўлиб, унинг қарашлари Ироқ анъанавий тасаввуф мактабидан бутунлай фарқ қилган. Баъзи, тасаввуф олимлари Ҳақим Термизийни кейинчалик шарқий мусулмонларда шаклланган “ал-ҳақимия” тасаввуфий тариқатининг вакили сифатида қайд этган. Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаб ўтган “ал-ҳақимия” тариқати вакиллариға ҳудуд жихатдан қаралса, “карроматийлик”⁴¹ тариқати билан алоқалари бўлиши керак эди. Аммо,

³⁷ Ал-Ҳақим ат-Термизий. Яширин масалалар / Тарж. М. Исмоилов. Тошкент: Наврўз, 2017. 43-б.

³⁸ Alexander Knysh, *Islamic Mysticism: A Short History*. Leiden: Brill, 1999. P. 107.

³⁹ Alexander Knysh. Ўша китоб. P. 358.

⁴⁰ Alexander Knysh. Ўша китоб. Pp. 83–115.

⁴¹ Карроматийлик – (арабчада كَرَامِيَّة) IX–XIII асрларда Хуросон ҳудудида мавжуд бўлган исломий оқимдир. Карроматийликка Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Каррам (ваф. 896) томонидан асос солинган. Мазкур йўналишнинг маркази Нишопур бўлсада, Катта Хуросон, Мовароуннаҳр ва Эроннинг шарқий ҳудудларига ҳам ёйилган. (Zysow.

“хакимия” тариқати тасаввуфий қарашлари сўфийлик ва карроматийликдан анча мукамалроқ бўлган. Қолаверса, улар ўз асарларида ҳам “оддий” сўфийлардан анча устун бўлганликларини ёзиб қолдирган”, – деб Александр Книш алоҳида қайд этади⁴².

2004 йил чоп қилинган Жозеф Маричал ва Олгар Соролдларнинг “Мутасаввуфлар психологияси” номли китобида⁴³ эса “Ҳаким Термизий юнон фалсафасини яхши англаган биринчи мусулмон мутасаввуфи бўлган. У ҳеч қайси тасаввуф мактабига аъзо бўлмасдан, Куфа ва Бағдод сўфийларига катта таъсир қилган, деб қайд қилинган⁴⁴.

2008 йил Кембриж университетидан нашр қилинган “Эрон тарихи” номли энциклопедик ишнинг 4-жилдида Ҳаким Термизий ва унинг сўфийликдаги ўрни масаласи муҳокама қилинган⁴⁵. Хусусан, унда Ҳаким Термизий Хуросон мактаби вакили сифатида қайд этилган ва у “карроматия” тариқати асосчиси Ибн Каррамнинг (ваф. 255/869) сўфийлик қарашларига эргашганлиги даъво қилинган. Аллома Ибн Арабий мактабининг устунларини яратган ҳамда “нақшбандлийлик” тариқати учун асос бўлган асарлар муаллифидир⁴⁶, деб “Эрон тарихи” китоби-

Two unrecognized Karrami texts. 1988. P. 580; Porter Berkey Jonathan. The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600–1800. Cambridge University Press. 2014. P. 286) Карромия Хуросон, Мовароуннаҳр ва Қуддус тасаввуфий муҳитида муҳим ўрин тутган. Ҳаракат асосчиси Ибн Карром (ваф. 869 й.) ва унинг издошлари манбаларда “сўфий” номи билан қайд этилмаган. Манбаларда уларнинг номи ташлаб кетилган ёки кескин танқид билан эсланган. Карромийлар ўз даъват ва ташвиқотларини тарғиб қилиш мақсадида махсус иморатлар – хонақоҳлар барпо этишган. Хонақоҳлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуф ташвиқот марказлари сифатида хизмат қилган. Ҳанафий мазҳабида бўлган карромийлар имон масаласига муржи’ийлар нуктаи назаридан ёндашган. Карромийлар Аллоҳга жисм (тана) нисбати бериш (тажсим) да айбланишган. Ибн Карром таълимотида кескин зоҳидлик ҳаёти устувор бўлиб, у куйидаги беш асосга таянган: ихтиёрий оч юриш, Қуръонни кўп тиловат қилиш, тунги бедорликлар, кундузлари ўзини дунёдан тийиб юриш, аброрлар билан ҳамсухбат бўлиш. Карромийлар тарғиботда биринчилардан бўлиб хонақоҳлардан фойдаланиб, жамиятнинг куйи табақасига мурожаат қилган.

⁴² Alexander Knysh. Ўша китоб. 105-б.

⁴³ Joseph Marechal, Algar Thorold. The Psychology of the Mystics. Courier Corporation, 2004. 344 p.

⁴⁴ Joseph Marechal, Algar Thorold. The Psychology of the Mystics. Courier Corporation, 2004. P. 248.

⁴⁵ The Cambridge history of Iran. Volume 4, The period from the Arabs invasion to the Saljuqs edited by R.N. Frye. 2008. 711 p.

⁴⁶ The Cambridge history of Iran. Volume 4, The period from the Arabs invasion to the Saljuqs edited by R.N. Frye, 2008. Pp. 459–460.

да хулоса қилинган. Юқоридаги фикрлардан Ҳаким Термизийни “хуросонлик”⁴⁷ ва “карроматийлик” вакили деган хулоса шаклланади.

2012 йил Найл Гриннинг “Дунё тарихида сўфийлик” номли тадқиқоти эълон қилинди⁴⁸. Муаллифнинг фикрича, Хуросонда Ироқ сўфийлик мактабидан буткул фарқ қилган учта оқим бўлган: карроматийлик, маломатийлик ва ҳакимийлик. Уларнинг тасаввуфий қарашлари бир-биридан фарқ қилган. Бизни кўпроқ қизиқтиргани, ҳакимийлик бўлгани боис, китобдан мазкур йўналиш ҳақидаги парчани тўлиқ ҳавола этамиз: “Ироқ сўфийларидан фарқли оқимлардан бири ҳакимийлар бўлиб, ушбу ҳаракат ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми Термиз ва Балх ҳудудларида вужудга келган. ҳакимийлик алоҳида тариқат бўлса-да, карроматийлик ёки маломатийлик каби кенг таъсирга эга бўлмаган. Ҳакимийларда “аристократик” хусусиятлар кўзга ташланади, яъни улар ўзларини “Аллоҳнинг дўстлари” деб эълон қилган. Фақатгина етакчиларгина “ҳаким” номига лойиқ бўлган. Уларнинг ичида энг кўзга ташланадиган вакили Ҳаким Термизий ҳисобланади. Алломанинг қарашлари маломатийлик ва карроматийликдан ҳар жихатдан ўзгача бўлган. Улардан Қуръон, ҳадис, фикҳ ва калом илмларини чуқур эгаллагани билан ҳам ажралиб турган. Қолаверса, аллома ўзи ҳақида автобиографик асар ёзиб, унда ўзи ҳамда аёли бошдан кечирган тасаввуфий қарашларни ҳам акс эттирган. Асосан, аёлининг тушлари ҳақидаги суҳбатларда ўз таълимотининг асосларини очиб берган. Бу усул бошқа тариқатларда учрамайди”⁴⁹.

Ўрта асрларда яшаган олим Ал-Ҳужвирий (ваф. 1072–77) Ҳаким Термизийнинг мактаби борасида ўз фикрларини билдириб кетган⁵⁰. Юқорида биз таҳлил қилган Александр Книш, Аюб Палмер, Бернд Ратдкеларнинг “ҳакимийлик” масаласидаги қарашларига айнан Ал-Ҳужвирийнинг “Кашф ал-Махжуб” номли асари асос бўлган. Мазкур асарда ёзилишича, Хуросон ҳудудида “ҳакимия” (донолик) номли

⁴⁷ Sir H.A.R. Gibb. The Encyclopedia of Islam. Brill: Archive, 1967. P. 55.

⁴⁸ Nile Green. Sufism: A global History. Wiley-Blackwell: 1 edition, 2012. 286 p.

⁴⁹ 2016 йил Тожикистонда бўлиб ўтган (“Историко-культурные традиции эпохи Хакима Тирмизи и ее значение в мировой цивилизации”) конференцияда франциялик олим Франсис Ричард “Hakim Tirmidhi and bouddhism (some remarks)” номли мақоласи билан қатнашган. Тадқиқотчининг фикрича Ҳаким Термизийнинг кўплаб фалсафий фикрларига ислом динидан олдин Термиз ҳудудида мавжуд бўлган буддавийликнинг таъсири қатта бўлган. Ричард ўз фикрларини буддавийлик ва Термизий асарларида учрайдиган туш қўриш ҳолатлари билан изоҳлаган.

⁵⁰ Hujviri Ali. Kashf-al-Mahjub. Tehran, 1371. P. 178.

тариқат пайдо бўлган, у ерда кўплаб сўфийлар таҳсил олган. Унинг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳасан Термизий бўлиб, ўз даврида Ҳаким Термизий номи билан машҳур бўлган. Ал-Хужвирий “ҳакимия”ни “ахла ас-сунна ва жамоа” томонидан тан олинган энг яхши тасаввуф тариқатларининг ўнталигига киритган⁵¹. “XIII асрда Ҳиндистоннинг диний ва сиёсий қиёфаси”⁵² номли тадқиқот муаллифи Холиқ Ашраф Низомий ҳам ислом динининг ўнта тасаввуф мактаблари борасида сўз юритиб, “хулулийлар”, “ҳалложийлар”, “тайфурийлар”, “қусасийлар”, “харрозийлар”, “сайёрийлар”, “муҳасибийлар”, “тустарийлар” ва “ҳакимийлар”ни санаб ўтган. “Ҳакимия” тариқатининг асосчиси сифатида эса Ҳаким Термизийни кўрсатган. Низомий алломага оид фикрларини давом эттириб, у авлиёлик назариясини ҳамда унинг даражаларини биринчилардан бўлиб белгилаганлигини эътироф этган.

Бугунги кунда америкалик тадқиқотчи Аюб Палмернинг Ҳаким Термизий илмий меросини ўрганишга бағишланган ишлари диққатга сазовор. Аюб Палмер⁵³ А. Книш фикрларини давом эттириб, Ҳаким Термизий илмий мактаби ҳали тадқиқ қилиниши кераклигини эслатиб ўтган. “Ҳаким Термизийга оид ҳеч бир ишда унинг илмий мактаби борасида жиддий тадқиқотлар учрамайди. Бернд Радтке, Йвес Маркует, Сара Свири, Геневиев Гоббилот ва Абдуллоҳ Баракалар айнан мазкур масалани четлаб ўтган. Улар асосан Ҳаким Термизий ўзгача карашларга эга, замонасининг илғор олимларидан бири бўлган, деган жумла билан чекланишган. А. Палмер “Ҳакимия” ҳаракати ҳақидаги фикрлар ўрганилиши керак” – деган таклифни билдирган. Шунингдек, у тадқиқотида Ҳаким Термизийнинг Ибн Арабий мактаби ва Шозалия тариқатига таъсири масаласини кўриб чиққан. Диссертациянинг бу муаммога оид қисмида Ҳаким Термизийнинг кейинги авлод олимларига таъсири очиб берилган. Муаллиф Ибн Арабий ва Ҳаким Термизий асарларининг ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатиб берган. Ҳақиқатдан, Ибн Арабийга бағишланган кўплаб тадқиқотлар амалга

⁵¹ The Kashf al-Mahjub. A Persian treatise on Sufism by Hazrat Ali bn al-Hujwiri (R.A.). Pakistan: Zia-ul-Quron Publications, 2001. P. 227.

⁵² Nizami K.A. Some Aspects of Religion and Politics in India during the Thirteenth Century. New Delhi: Oxford University Press, 2002. Pp. 53–54.

⁵³ Aiyub Palmer. The Social and Theoretical Dimensions of Sainthood in Early Islam: Al-Tirmidhi's Gnoseology and the Foundations of Sufi Social Praxis. Ph.D.diss. USA: University of Michigan, 2015. P. 374.

оширилганига қарамай, унинг Ҳаким Термизий билан алоқаси деярли ўрганилмаган. Ибн Арабийни яхшироқ тушуниш учун эса Ҳаким Термизий китобларидан хабардор бўлиш керак. Чунки, Термизий назарияси Ибн Арабий асарлари учун асос бўлган. Ибн Арабий асарларини аллома илмий меросининг мантикий ривожига сифатида қабул қилиш мумкин. Шунингдек, бобнинг қолган қисми аллома ва шозалия⁵⁴ тариқати ўртасидаги боғлиқликни ўрганишга бағишланган. Аш-Шозалия ўз даврида Термизий асарлари билан яхши таниш бўлган ва тариқатининг устунлари сифатида унинг ғояларини сингдирган. Бу фикрларни Аюб Палмер томонидан илгари сурилган янгилик сифатида қабул қилиш мумкин. Шу ўринда Ҳаким Термизийнинг шозалия тариқати билан боғлиқлигини фақатгина Ричард Макгригор⁵⁵ томонидан қисман тадқиқ этилганлигини қайд қиламиз.

“Ал-ҳакимия” масаласида ўзбек олимларининг ҳам турли фикрлари мавжуд. Усмон Турар⁵⁶, Нажмиддин Комилов⁵⁷, Иброҳим Худоёр⁵⁸ каби тадқиқотчилар “ал-ҳакимия”ни тариқат сифатида эътироф этган бўлса, Жўрабек Чўтматов⁵⁹ уни “таълимот” дея баҳолаган. Убайдулло Уватовнинг⁶⁰ фикрича, “ал-ҳакимия” бу – мазҳабдир.

Ўрганилган адабиётлар хорижлик олимлар орасида Ҳаким Термизийнинг қайси мактаб вакили эканлигига оид турли фикрлар борлигини кўрсатади. Мазкур масала қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Аллома мактаби тўғрисидаги изланишлар тадрижий такомиллашиб борган. Дастлаб Л. Массигнон, Муфид Муҳаммад Нурий каби тадқиқотчилар аллома илмий мактабини Ибн Каррам билан боғлаган бўлса, кейинчалик Хужвири ижоди

⁵⁴ Шозалия бугунги кунда ҳам мавжуд бўлган сўфийлик тариқати ҳисобланади. Унга XIII асрда марокашлик Абу ал-Ҳасан аш-Шозалия (ваф.656/1258) томонидан асос солинган. У бутун Шимолий Африка бўйлаб саёҳат қилиб ўз тариқатини ёйган ва Мисрда сезиларли мувафакқиятга эришган.

⁵⁵ McGregor R.J. Sanctity and mysticism in medieval Egypt the Wafā' Sufi order and the legacy of Ibn 'Arabī. Albany: State University of New York Press, 2004. P. 30.

⁵⁶ Турар У. Тасаввуф тарихи. Тошкент: Истиклол, 1999. 180-б.

⁵⁷ Комилов Н. Тасаввуф. Тошкент: ТошДШИ нашриёти, 2006. 72-б.

⁵⁸ Иброҳим Худоёр. Ишқ Жайхунининг йўлдоши (ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Хатм ул-авлиё” асари) // Гулистон. 2000. № 5. 25-б.

⁵⁹ Чўтматов Ж. Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий ва Муҳаммад ибн Али Қафқол Шоший “мақосиду-ш-шаръийя” йўналиши асосчилари сифатида // Sharqshunoslik. Тошкент, № 4, 2016. 149–156-бетлар.

⁶⁰ Уватов У. Икки буюк донишманд. Тошкент: Шарқ, 2005. 41-б.

билан танишган Александр Книш, Жозеф Маричал, Олгар Соролд, Найл Грин, Аюб Палмер, Бернд Радтке сингари олимлар изланишларида “карроматийлик” билан аллома алоқаларини инкор қилган. Бизнингча ҳам ҳозиргача етиб келмаган китоб номи билан Ҳаким Термизийни карроматийлик вакили сифатида эътироф этиш нотўғри хулоса. Қолаверса, унинг асарларида карроматийлик ғоялари кескин танқид қилинган. Жулиан Болдикнинг Ҳаким Термизий ҳақидаги “шомонлик” назарияси илмий асосга эга эмас, деб ҳисоблаймиз. Анна Мария Шиммел томонидан алломани “Балх янги Афлотунчилик” мактаби вакили сифатида қайд этилиши Ҳаким Термизий илмий мероси билан яхши таниш бўлган Бернд Радтке томонидан кескин рад этилган. Ҳақиқатдан аллома устозлари орасида балхлик олимлар талайгина. Бирок, бу омилга асосланиб хулоса чиқариш нотўғридир. Зеро, Термизий шайхлари орасида куфалик, бағдодлик, басралик олимлар ҳам кам эмас. Муҳаммад Иброҳим ал-Жиюший, Сара Свири, Женевьева Гоббилот ва Абдуллоҳ Баракаларнинг тадқиқотларига таянган ҳолда алломанинг маломатийлик билан сезиларли алоқаларини кўришимиз мумкин. Аммо, улар таъкидлаганидек, маломатийлик Ҳаким Термизий назариясига таъсир қилган эмас, балки Термизий мазкур тариқат вакиллари билан учрашганда ўз мустақил тасаввуфий қарашларига эга, шаклланган аллома бўлган. Шу сабабли Термизийнинг маломатийликка таъсири деб ўрганилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Александр Книш ва Найл Грин сингари тадқиқотчилар Ҳаким Термизийни Мовароуннаҳрда шаклланган “ҳакимия” оқими вакили эканлигига урғу берган бўлса, Айюб Палмер, Бернд Радткелар сўнгги тадқиқотларида Ҳаким Термизийни “ҳакимия” тасаввуфий йўлининг асосчиси сифатида қайд этган. Хорижлик олимлар дастлаб Хужвирийнинг “ҳакимия” мактаби масаласига шубҳа билан қарашган. Чунки, уларнинг акасарияти Ҳаким Термизийни етарлича билишмаган. Аммо, вақт ўтган сайин хорижлик олимлар ҳам аллома илмий меросига чуқурроқ кириб боришмоқда. Америкалик Н. Ҳир каби олимлар Термизийни серқирра олим сифатида кашф этиб, ҳатто тубсиз уммонга ўхшатишади. Яъни, Ҳаким Термизий “ҳакимийлик” сингари оқимга асос солишга етарли салоҳият соҳиби эканлиги исботланди. Хусусан, Ричард Макгригор, Айюб Палмерлар Ҳаким Термизий илмий меросини ўрганиш билан чекланиб қолмай, унинг ўрта асрлар тасаввуф фалсафасига таъсири масаласини ҳам тадқиқ қилишмоқда. Уларнинг тадқиқотларида Ҳаким Термизийнинг илмий мероси Мисрда ривожланган шозалия тариқати учун устун вазифасини бажарганлиги маълум бўлади.

Юқоридагилардан Ҳаким Термизий ўз даврининг ҳеч қайси бир тасаввуф мактабига аъзо бўлмай, “ҳакимия”га асос солган, деб хулоқолдирилган фикрлар кейинчалик сўфийликка оид яратилган асарлар билан қиёсий ўрганилса, Ҳаким Термизий томонидан асос солинган “ҳакимиянинг” таъсири яққол намоён бўлади. Ҳаким Термизийнинг ундан кейинги тасаввуф мактабларига таъсири ўрганилиши лозим бўлган масала деб ҳисоблаймиз. Демак, Мовароуннаҳрда Ҳаким Термизий томонидан шакллантирилган “ҳакимия” мактаби бўлган. Мазкур мактабда толиблар авлиёлик назариясига оид билимларни эгаллашган. Термизийнинг “Хатм ул-авлиё” асари асосий дарслик вазифасини бажарган. Маломатийлик, нақшбандийлик, мотурудийлик, шозалия сингари мактаблар бевосита “ҳакимиядан” илҳомланган. Ибн Арабий, ал-Ғаззолий каби мутасаввуф олимларнинг назариялари учун Термизий илмий мероси пойдевор бўлган.

Ҳакимийликнинг нақшбандийлик ва мотурудийликка таъсири алоҳида тадқиқот мавзуси бўлиши мумкин. Зеро, мазкур тарикатларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларига бағишланган ўнлаб тадқиқотлар мавжуд⁶¹. Ҳаким Термизий асарларини тадқиқ қилиш орқали мазкур тарикатларнинг туб моҳиятини янада аниқроқ англаш имкони пайдо бўлади.

⁶¹ Arthur F. Buehler. *Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh*. University of South Carolina Press, 1998. 312 p.; Muhammad Hisham Kabbani, *Shaykh Muhammad Hisham Kabbani. The Naqshbandi Sufi Tradition Guidebook of Daily Practices and Devotions*. ISCA, 2004. 341 p.

Н. КАРИМОВ

ХОРИЖДА ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ МАКТАБИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Ушбу мақола хорижлик тадқиқотчиларнинг Ҳаким Термизий мактаби ҳақидаги фикрларини таҳлил қилишга бағишланган. Яъни, хорижлик олимлар Ҳаким Термизий мактаби бор деб ҳисоблайдими? Улар алломани қайси тариқат ёки оқим вакили сифатида эътироф этишган? “Ал-ҳакимия” ва Ҳаким Термизий ўртасида қандай боғлиқлик бор? “Ал-ҳакимия” тариқатми, таълимотми ёки мазҳаб қаби саволларга АҚШ, Германия, Англия, Миср, Туркия, Ҳиндистон, Покистон қаби давлатларда чоп қилинган илмий адабиётлар ва тарихий манбалар таҳлили асосида жавоб берилган. Шунингдек, тадқиқотда алломанинг илмий меросига бўлган қизиқишнинг вужудга келиш сабаблари ва натижалари тизимли таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ал-ҳаким, хатм ул-авлиё, карроматия, Ибн Каррам, маломатия, Ал-Ҳужвирий, Ибн Арабий, нақшбандия, кубровия, Л. Массигнон, А. Книш, А. Палмер, Б. Радтке, шозалия, шомонлик.

Н. КАРИМОВ

ОБ ИЗУЧЕНИИ ШКОЛЫ ХАКИМА ТЕРМИЗИ ЗА РУБЕЖОМ

Данная статья посвящена научному анализу трудов зарубежных исследователей об учении Хакима Термизи. В частности, в работе даны ответы на следующие вопросы: думают ли иностранные ученые, что у Хакима Термизи была своя религиозно-философская школа? Каково их мнение о «тарике» или движении Хаким Термизи? Какая связь между «Хакимия» и Хаким Термизи? Является ли «аль-Хакимия» учением (тарикой), доктриной или мадхабом? В статье исследуются научные работы, опубликованные в США, Германии, Англии, Египте, Турции, Индии, Пакистане и других странах, а также проанализированы причины возникновения заинтересованности к научному наследию Хаким Термизи.

Ключевые слова: Ал-Хаким, хатм ул-авлиё, каррамиты, Ибн Каррам, маломатия, Ал-Хужвирий, Ибн Араби, нақшбандия, кубравия, Л. Массигнон, А. Книш, А. Палмер, Б. Радтке, шазилия, шаманизм.

N. KARIMOV

ON THE STUDY OF THE "SCHOOL"
OF HAKIM TIRMIZI ABROAD

This article is devoted to the analysis of the works of foreign researchers about the school of Hakim Tirmizi. Especially, the answers to the following questions can be found in these works: do foreign scholars think that Hakim Tirmizi founded a school? What are their opinions on Hakim Tirmizi's tariqah or movement? What is connection between "hakimiyya" and Hakim Tirmizi? Is "al-hakimiya" a discipline (tariqah), a doctrine, or a madhhab? In the paper there were analyzed scientific works and historic sources which had been published in the USA, Germany, England, Egypt, Turkey, India, Pakistan and other countries are used efficiently to respond above mentioned questions. At the same time, the article analyzes the reasons for interest creation in the scientific heritage of Hakim Tirmizi and its results.

Key words: al-hakim, khatm al-awliya, karramiyya, Ibn Karram, malomati movement, naqshbandi, kubrawiya, L. Massignon, A. Knysh, A. Palmer, B. Radtke, shadhili Sufi order, shamanism.

*Илмий ҳаёт***“ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА ХОРАЗМ”
МАВЗУСИДАГИ II РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ КОНФЕРЕНЦИЯСИ**

ЎзР ВМнинг 2017 йил 14 апрелдаги “Хоразм Маъмун академия-сининг фаолиятини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги № 211 сонли қарорига асосан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти, Хоразм Маъмун академияси ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Урганч давлат университети билан ҳамкорлигида 2019 йил 17 майда Хива ва Урганч шаҳарларида навбатдаги, “*Ўзбекистон давлатчилиги тарихида Хоразм*” мавзусида навбатдаги “Хоразм ўқишлари” туркумининг II – илмий-амалий анжумани ўтказилди. (Ушбу тадбир 2019 йил ЎзР ФА Тарих институтининг Йўл харитасига ҳам киритилган).

Конференция 2019 йил 17 май куни Хоразм Маъмун академияси мажлислар залида ўз ишيني бошлади. Конференция Хоразм тарихининг қадимдан бугунги кунга қадар тарихи, археологияси, этнологияси, архитектураси ва санъатига бағишланди. Конференция ишيني профессор Д.А. Алимова олиб борди. Тадбирни Хоразм Маъмун академияси раиси б.ф.д., проф. И.И. Абдуллаев табрик сўзлари билан очиб берди. Кейинги табрик сўзларида Хоразм вилояти ҳокимининг ўринбосари проф. С.К. Салаев, Хива шаҳар ҳокими С.М. Жуманиязов ва Урганч давлат университети ректори ф-м.ф.д. Б.И. Абдуллаевлар конференция ишига муваффақиятлар тиладилар.

Асосий маърузалар ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими т.ф.д. Н.А. Мустафаеванинг “Хоразм Маъмун академияси XX аср тарихшунослигида”, ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими т.ф.д. Н. Аллаеванинг “Хива хонлиги ташки сиёсатини ўрганишда расмий ҳужжатларнинг ўрни”, Урганч давлат университети Ёшлар билан ишлаш бўйича проректори т.ф.д. С. Давлетовнинг “Мустақиллик даврида Хоразм: иқтисодий ислохотлар ва унинг натижалари”, ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими тарих фани бўйича фалсафа доктори Қ. Якубовнинг “Хива хонлигида вақф даромадларидан фойдаланиш асослари: назарияси ва амалиёти” мавзуларида тингланди.

Т.ф.д. Н.А. Мустафаеванинг “Хоразм Маъмун академияси XX аср тарихшунослигида” мавзусидаги маърузаси кўпчиликда катта қизиқиш

уйғотди. Мазкур маърузада Хоразм Маъмун академиясини XX аср тадқиқотлари истиқболли илмий йўналишларини кенгайтириш, уларнинг самарадорлигини ошириш ва амалиётга кенг жалб қилиш юзасидан таклиф ва тавсиялар билдирилди. Т.ф.д. Н.А. Аллаеванинг маърузаси Хива хонлигининг ташқи алоқалари масаласига бағишланди. Унда ташқи дипломатик алоқаларни юритишда янги илмий муомалага тортилган 10 га яқин расмий ҳужжатлар билан таништирилди. Тарих фани бўйича фалсафа доктори Қ. Якубов ўзининг маърузасида Хива хонлигида вақф ҳужжатларининг ўрни хусусида илмий янгиликлар билан чиқиш қилди. Урганч давлат университети проректори т.ф.д. С. Давлетов маърузасида Хоразм вилоятининг бугунги иқтисодий ҳолати ва келажакдаги қутилаётган истиқболли режалари хусусида янги маълумотлари билан қатнашди. Конференцияда Ўзбекистон Фанлар академиясининг ижтимоий-гуманитар йўналишидаги институтларининг етакчи олимлари, катта илмий ходимлар ва таянч докторантлар, Олий таълим муассасалари ва халқ таълими тизимидаги мактаблар, коллеж ва лицейларда фаолият олиб бораётган 100 дан ортиқ мутахассис ўқитувчилар иштирок этдилар. Конференция ўз ишини Урганч давлат университетиде қуйидаги “Қадимдан то XX аср бошларигача бўлган даврда Хоразм ҳудудидаги давлатлар тарихи”, “Ўзбекистон давлатчилиги тарихида Хоразм воҳаси археологиясининг долзарб муаммолари”, “Хоразм воҳаси этнологияси, этногенези ва этник тарихи масалалари” ва “Мустақиллик йилларида Хоразм вилоятининг ривожланиши” каби шуъбаларга бўлинган ҳолда давом эттирди.

Ҳар бир шуъбада илмий янгиликларга бой маърузалар тингланди ва анжуман қизғин баҳс-мунозаралар руҳида ўтди. Маърузачиларнинг тақдиротларида, Хоразм воҳасининг Республика тарихидаги ўрни, унда олиб борилаётган илмий изланишлар ва келажакдаги истиқболли вазибалари хусусида таклифлар айтилди.

Ушбу илмий тадбир Хоразм воҳаси тарихини ўрганилишида лозим бўлган масалаларни аниқлашда, Хоразм Маъмун академияси фаолиятини янада ривожлантириш ҳамда истиқболдаги ишларни бир тизимга солишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу каби анжуманлар Хоразм воҳаси тарихи билан шуғулланаётган мутахассисларни кенг илмий жамоатчилик билан мулоқотларга киришишида кенг имкониятлар яратади.

М. Шамсиев

“МЕДИА МАЙДОНДА ТАРИХ ФАНИ ВА АРХИВШУНОСЛИК ИНТЕГРАЦИЯСИ МУАММОЛАРИ” МАВЗУСИДАГИ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯСИ ҲАҚИДА

Ўзбек халқининг ўзлигини англашда тарих фанининг ўзига хос алоҳида ўрни бор. Зеро, Ўзбекистон тарихи миллий ўзликни англашнинг энг асосий воситасидир. Маълумки, ҳаққоний далиллар асосида яратилган тарихгина ҳақиқий тарих бўла олади. Ҳаққоний тарихни ёритишда архивларнинг аҳамияти бениҳоядир.

Ўзбекистон архивларининг 100 йиллигига бағишланган “Медиа майдонда тарих фани ва архившунослик интеграцияси муаммолари” мавзусида ўтказилган халқаро илмий анжуманда давлат ва жамоат ташкилотлари вакиллари, “Ўзархив” агентлиги раҳбар ва масъул ходимлари, ЎЗР ФА Тарих институтининг тарихчи олимлари ва докторантлари, Ҳиндистон, Венгрия, Туркия, Исроил, Буюк Британия, Татаристон, Қирғизистон каби 10 га яқин чет давлатнинг тарихчи олимлари ва архив мутахассислари, Ўзбекистон Миллий архивлари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар давлат архивлари раҳбарлари, тизим фахрийлари, журналистлар иштирок этдилар.

Халқаро илмий анжуман 2019 йил 4–6 ноябрь кунлари Термиз шаҳрида бўлиб ўтди. Дастлаб тадбир иштирокчилари Термиз туманидаги Ал-Ҳаким ат Термизий макбарасини зиёрат қилдилар. Сўнгра Ўзбекистонда архив тизими ташкил топганлигининг 100 йиллиги муносабати билан ўтказиладиган тадбирлар доирасидан Термиз шаҳрида “Ўзархив” агентлиги ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти томонидан Матбуот анжумани бўлиб ўтди. Унда бошқарма бошлиқлари ва давлат архивлари раҳбарлари ҳамда тарихчилар иштирок этиб, кейинги йилларда республикада архивлар ишини янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилаётганлиги, вилоят ва туманларда барча шароитларга эга янги архив учун бинолар қурилаётганлиги, архивчи мутахассисларни жалб этилаётганлиги ва замонавий ахборот-коммуникация технологиялари билан таъминланаётганлиги таъкидланди.

Илмий анжуман тадбирлари доирасида 5-ноябрда Сурхондарё вилояти давлат архивининг етти қаватли янги биносини тантанали очилиши ва ISO-37001-сертификатини топшириш маросими бошланди.

Ушбу архив биноти харорат намлигини меъёрида сақлаш, кўриклаш, ёнги олдини олиш бўйича замонавий ускуналар билан жиҳозланган бўлиб, 500 минг сақлов бирлигидаги ҳужжатларни сақлашга мўлжалланган.

Халқаро илмий анжуман 2019 йил 5 ноябрь куни Сурхондарё вилояти Ёшлар марказида ўз ишини бошлади. Анжуманни Ўзбекистон Республикаси “Ўзархив” агентлиги директори У.М. Юсупов, Венгрия архиви раҳбари ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти директор ўринбосари, т.ф.д. Н.А. Мустафоева табрик сўзи билан очиб бердилар.

Конференциянинг ялпи мажлисида Лаъл Баходур Шастри номидаги Ҳиндистон маданияти маркази директори, проф. Шекхар Чандр “Archival Documents of Dargah of Hazrajada Nashinsat Gesuderaz: Intervention and confrontation by Dargah’s” мавзусидаги маърузаси, ЎзР ФА Тарих институти лойиҳа раҳбари, т.ф.н. Наргиза Хидирова “Аёлларнинг жамият ҳаётидаги ўрни билан боғлиқ вақф ҳужжатларини каталоглаштириш (XVI–XX аср бошлари Бухоро хонлиги мисолида)” лойиҳаси: ютуқ ва камчиликлар, Туркия Республикаси Жумҳурбошқонлик давлат архивлари бошқонлиги Ташқи алоқалар бўлими бошлиғи Жеват Экичи “Туркия жумҳурияси Жумҳурбошқонлик далаат архивлари бошқонлик ҳужжатларини каталоглаштириш ва электрон каталог жамланмаси” номли маърузаси, Исроил Бар-Илан университети магистранти Д. Калантаров «Архивное дело в Израиле, сотрудничество с Республикой Узбекистан», Оксфорд университети, Соул коллежи илмий ходими, т.ф.д. Томас Вельсфорд эса “Бехбудий архив манбаларида” каби хорижий тадқиқотчиларнинг маърузалари ялпи мажлисида кенг жамоатчиликка ҳавола этилди.

5 ноябрь кунининг иккинчи ярида Ўзбекистонда архив тизими ташкил топганлигининг 100 йиллиги муносабати билан Термиз санъат саройида тантанали байрам тадбири бўлиб ўтди.

Конференция иккинчи куни 6 ноябрда бўлиб ўтган шўъбалар йиғилишлари куйидаги 3 йўналишда: 1-шўъба “Медиа майдонда тарихий масалаларни тадқиқ этишда араб, форс, туркий (эски ўзбек) тилларидаги архив ҳужжатларининг ўрни”, 2-шўъба “Архив ҳужжатларини сақлаш, таъмирлаш ва каталоглаштириш муаммолари” ва 3-шўъба “Тарих фани ва архившунослик интеграцияси” масалалари таҳлил қилинди.

Маърузаларда архив фондларида сақланаётган фатво кўлёзма тўпламларида вақф масалалари, аёллар томонидан таъсис этилган

вақфларнинг Мовароуннахрда кечган урбанизация жараёнларида ва аёлларнинг жамият ҳаётидаги ўрни билан боғлиқ вақф ҳужжатлари, вақфномаларда ижтимоий ҳимоя масалалари ҳамда Ўзбекистон миллий архивидаги қозилик фондлари ҳужжатларининг манбавий аҳамияти очиб берилди.

Ўзбекистон тарихи курсини ўқитишда шахсий архив фондларидан фойдаланиш, Россия империясини Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати масаласига оид сиёсати, Марказий Осиё минтақасидаги тижорат банклари, “Уламо” жамияти фаолиятини ёритиш ва Ўзбекистонда ислом таълим тарихининг кино ва фото ҳужжатларда акс этиши масалалари таҳлил қилинди.

Шўбаларда тингланган маърузалар бўйича фикр-мулоҳазалар ялпи якуний мажлисда муҳокама қилиниб, маърузачиларга сертификат ва илмий конференция мақолалар тўплами тақдим этилди.

Шунингдек, нодир архив ҳужжатларини сақлаш муддатини узайтириш, зарарланган нодир ҳужжатларни реставрация қилиш, жумладан, унинг шакли ва ташқи кўринишини тиклаш, тозалаш, варақларини мустаҳкамлаш жараёни амалий тарзда кўрсатиб берилди.

Анжуман жараёнида “Ўзархив” агентлиги ва Венгрия миллий архивлари ўртасида Англашув меморандуми имзоланди.

Тадбир давомида Шеробод туман давлат архивининг 3 қаватли замонавий янги биносига ташриф буюрилди. Архив фаолияти ва ундаги шарт-шароитлар билан танишиб чиқилди.

Мазкур анжуман архивлар ва тадқиқотчи олимлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш, умумий муаммолар ечимини топиш ва келгусидаги ҳамкорлик режаларининг янги йўналишларини белгилаб олишда муҳим аҳамият касб этди.

*Т.ф.д. М. Исакова
М. Дармонова*

“МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ: ЯНГИ ИЗЛАНИШЛАР ВА ЯНГИ НАТИЖАЛАР” МАВЗУСИДАГИ ХАЛҚАРО КОНФЕРЕНЦИЯ

Ўзбекистон тарих фани ривожига, тарихий тадқиқотларни амалга оширишда муҳим вазифани бажариб келаётган ЎЗР ФА Тарих институти нашрларини кенг илмий жамоатчилик эътиборига тақдим қилишга бағишланган анжуманни ўтказиш анъанага айланган.

2019 йил 21 ноябрда ЎЗР ФА Тарих институтининг нашрлари тақдимотига бағишланган “Марказий Осиё ва Ўзбекистон тарихи: янги изланишлар ва янги натижалар” мавзусида конференция бўлиб ўтди.

Анжуманда ЎЗР ФА вице президенти, т.ф.д., проф. Б. Абдуҳалимов, Тарих институти директори, т.ф.д., проф. Азамат Зиё, т.ф.д., проф. Д. Алимова, академик А. Ҳакимов, Австрия Фанлар академияси Эроншунослик институти директори, проф. Ф. Шварц сўзга чиқиб, сўнгги йилларда тарих фани соҳасида қўлга киритилган натижалар, илмий жамоатчилик эътиборига тақдим қилинаётган китоблар хусусида фикр мулоҳазаларини билдирдилар.

Ўзбекистоннинг жаҳон тамаддуни ривожигаги ўрни, бу ҳудудда кечган ижтимоий, иқтисодий жараёнлар, ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихи, кўпминг йиллик тарихга эга бўлган Ўзбекистон давлатчилигини ўрганиш, янги тарихий манбаларни илмий истеъмолга киритиш, талқин қилиш орқали фанни янги хулосалар билан бойитиш Тарих институти фаолиятининг асосий мазмунини ташкил этади. Бу фаолият самараси ўлароқ жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинаётган *“Центральная Азия в эпоху средневековья и нового времени: общество, культура, источники. (Ташкент–Вена: Академнашр, 2019. 496 с.)”* монографияси ЎЗР ФА Тарих институти ва Австрия Фанлар академияси Эроншунослик институти илмий ҳамкорлигида тайёрланган биринчи тадқиқотдир. Бу китобни жамоатчилик эътиборига тақдим қилган т.ф.н. Ш. Асадова ва т.ф.н. У. Абдурасуловлар унинг вужудга келиш жараёни, муаллифлар жамоаси таркиби, мазмуни ҳақида гапирдилар. Монографияда турли тарихий даврлар ва муаммолар билан шуғулланувчи, турли илмий мактабларга (Ўзбекистон, Россия, Қозғистон, Тожикистон, АҚШ, Франция, Австрия, Германия) мансуб мутахассисларнинг Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон тарихига доир олиб борган тадқиқотларнинг энг сўнгги натижалари мужассамлашган мақолалари жой олган. Сўзга чиққанлар китобда тарихшунослик ва

манбашунослик муаммоларига оид янги мулоҳазалар, шунингдек, минтақа халқлари, маданияти тарихини ўрганишда янги коррективлар киритилганлигини қайд қилиб ўтдилар.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчилик тарихини тадқиқ қилувчи янги илмий йўналиш шаклланди. Бу муаммони ва умуман, Ўзбекистон тарихини ўрганишда цивилизацион ёндашув назарияси кенг қўлланилмоқда. Анжуманда жамоатчилик эътиборига “История Узбекистана (XVI – первая половина XIX вв.). Ташкент: Фан, 2012. 776 с.”; ва “История Узбекистана. Эпоха Амира Темура и Темуридов. Ташкент: Фан, 2017. 335 с.” китобларини т.ф.д., проф. Д. Алимова тақдим қилди.

“Тарихшунослик ва манбашунослик” бўлими илмий жамоаси томонидан тайёрланган икки қисмдан иборат *“Очерки историографии государственности Узбекистана. Т. I. Ташкент, 2018. 380 с.; Т. II. Ташкент, 2019. 368 с.”* ҳақида т.ф.н. О. Пуговкина сўзга чиқиб, қатнашчиларни китоблар мазмуни билан таништирди. Тақдимотчи икки қисмдан иборат “Очеркларда” Ўзбекистон давлатчилиги тарихшунослиги масалалари турли хронологик кесимларда ўрганилганлиги, муаммонинг хорижий адабиётларда таҳлиliga доир мақолалар жой олганлигини қайд қилди.

Илмий анжуманлар олимлар қарашлари ва тадқиқотлари натижаларини муҳокамаси майдони бўлиб, унинг материалларини тўплам шаклида чоп этилиши, тарихчилар жамоасига фандаги изланишлар янгилигини етказди. Ана шундай илмий анжуманлардан бири Тарих институтида ўтадиган анъанавий “Тарихшунослик ўқишлари” дир. Анжуман материаллари мунтазам равишда чоп этилиб, ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинаётган *“Ўзбекистонда тарих фани: муаммолар ва ривожланиш истиқболлари. Тошкент: Академнашр, 2018. 495 б.”* навбатдаги ана шундай китоб. Тарихшунослик ўқишлари материаллари тарих фанида амалга оширилаётган тадқиқотлар манзараси ҳақида тасаввур ҳосил қилиб, ёш изланувчилар ва етакчи тарихчи олимларнинг таҳлилий мақолаларини мужассамлаштирганини тақдимотчи т.ф.д. Н. Мустафаева гапирди.

Ҳозирги пайтда мамлакат ҳудудларида тарихий изланишларни кучайтириш ва ҳудудлар тарихини чуқурроқ ўрганиш мақсадида “Самарқанд”, “Хоразм”, “Қўқон” ўқишларини ўтказиш ташкил этилди. Ушбу илмий тадбирлар материаллари ҳам чоп этилиб, илмий жамоатчиликка тақдим қилинади. Ана шундай тўплам *“Хоразм тарихи. Тошкент-Урганч, 2018. 640 б.”* мантиқан бир бирини тўлдирувчи,

тадқиқотлар натижаси акс этган янги хулосалар ва маълумотларни мужассамлаштирган мақолалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда шакллантирилган монографиялиги ва унинг мазмуни ҳақида тақдимотчи Д.Алимова сўз олди.

Тақдимот рўйхатидан жой олган яна бир асар, т.ф.д., проф. **Д.А. Алимованинг “Концепты истории Узбекистана: теория и гипотезы. Т.III. Ташкент, 2018. 640 с.”** муаллифлик монографиясидир. Бу асар олиманинг Ўзбекистон тарих фани ҳолати таҳлили, муаммолари, уларнинг ечимига оид қарашлари ифодаси ва тарих фани ривожининг назарий-методологик жиҳатларига доир мулоҳазаларини тақдим қилган теран тадқиқот бўлиб, тарихчи мутахассислар илмий фаолиятини ташкил этишда муҳим ўрин тутиши ҳақида т.ф.д., проф. Н. Маҳкамova ўз чиқишида батафсил сўзлади.

Тарихчи олима **О.Г. Пуговкинанинг “Российская историография Туркестана: исторические воззрения современников. Ташкент: Академнашр, 2018. 256 с.”** монографияси т.ф.н. О. Маҳмудов томонидан тақдим қилинди. Тақдимотчи китобда россиялик туркистоншуносларнинг ўлка иқтисодий, сиёсий тарихига доир XIX аср 60-йилларидан XX аср бошларига қадар яратилган катта кўламдаги илмий адабиётлар ва мақолалар тамомила янгича методологик ёндошувлар асосида таҳлил қилинганлигини таъкидлади. Китобда бу давр россия тарихшунослигида ўлканинг босиб олинishi, янги маъмурий ва суд тузилмаси, ер ва сув муаммолари, иқтисодий ўзлаштирилиши каби масалаларнинг ҳам замонавий илмий мезонлар асосида баҳоланганлигини маърузачи қайд қилиб ўтди.

Анжуманда академик А. Аскарлов, профессор Р. Сулаймонов ва яна бир қатор олимлар сўзга чиқиб тақдим қилинаётган китоблар, шунингдек, тарих фани истиқболида ўрганилиши лозим бўлган масалалар ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини билдирдилар.

Муаллифлар ва анжуман иштирокчилари тақдим қилинган китоблар кенг илмий жамоатчилик, мутахассислар, Марказий Осиё ва Ўзбекистон тарихига қизиқувчилар эътибори ва кутубхонасидан муносиб ўрин эгаллайди дея умид билдирдилар.

Т.ф.н. Ш. Асадова

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

- Ғ. Бобоёров** ЎзР ФА Миллий археология маркази етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори
- Г. Таниева** ЎзР ФА Тарих институти докторанти, тарих фанлари номзоди
- Д. Сайфуллаев** Тошкент давлат шарқшунослик институти докторанти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
- Н. Аллаева** ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими, тарих фанлари доктори
- К. Вохидова** Наманган муҳандислик технология институти доценти, тарих фанлари номзоди
- Э. Раджапов** Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги етакчи мутахассиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
- М. Ғаффорова** Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси докторанти, социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
- Н. Каримов** Тошкент давлат шарқшунослик институти таянч докторанти
- М. Шамсиев** ЎзР ФА Тарих институти кичик илмий ходими
- М. Исхакова** ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими, тарих фанлари доктори
- М. Дармонова** ЎзР ФА Тарих институти таянч докторанти
- Ш. Асадова** ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди

Муқовада: Бешкубидан топилган ойна. Зомин. Жизак. Қорахонийлар даври. XI–XII асрлар.

На обложке: Зеркало из Бешкуби. Заамин. Джизак. Караханиды – XI–XII вв.

ISSN 2010-7234. O'zbekiston tarixi. 2019. № 3

Индекс 1027